I

На призьбі під хатою у Мартохи Білашихи сидить мале дівча, з’юрдившись; бліде, жовте личко аж підпухло, а сиві очі якось побіліли; трясеться нещасне і від пропасниці й від плачу, бо мати саме набила, а тепер стоїть коло одвірка з прутом в руці та ще й приказує:

— І била, і ще битиму! от не сиди-но мені тільки в хаті, от побіжи-но мені ще раз до лісу з панною, то я об тебе віника обламаю! Казала я тобі, не лазь по сонці! Так от же буде лазити, поки знов її трясця вхопить!

— Та хіба воно од сонця? — озвалась крізь сльози мала Дарка.

— А то ж од чого, дурне верисько?

— Панна казали — з болота та з комарів…

— З комарів? Чи ти скрутилась, чи що, із твоєю панною? Чи то мало кого комарі кусають…

— Таж і по сонці всі ходять! — не вдержалась-таки Дарка, хоч знала, що мати не терпить "язикатих".

— От не мовчи-но мені, от тільки не мовчи, я-а-а-а тобі! — скрикнула Мартоха й замахнула різкою, а Дарка зібрала остатню силу та й чкурнула від матері поза городдям на пастовень, що коло панського садка, прищулилась у вільхах, сидить і хлипає та чекає, чи не надійде її подруга й однолітка панна Юзя.

Часом Дарка так і до смерку ждала, а Юзя не приходила, не могла вирватися з дому, але здебільшого, хутко чи не хутко, приходила-таки товаришка вірна, і тоді вони сідали поруч у кущах, обидві тоненькі й

пожовклі від пропасниці, і гірко скаржились одна одній на свою хатню неволю та справувались межи собою, хоч більше Дарка панні докоряла. Так і тепер Дарка почала "вичитувати" панні, ледве тая прийшла.

— Чом ви-те, панно, не вийшли зараз по обіді? Я вже тут чекаю, чекаю, аж мені нудно, а додому йти боюся, мати знов наб’ють, як ви-те не вбороните.

— Та коли ніяк не можна було, — виправдовувалась Юзя, — по обіді зараз дідуньо казав йому газету читати, потому я бабуні нитки мотала, а там мусила таткові рахунки свої зробити та з мамою французьку книжку читати.

— Оввa! А ви-те чом не втекли?

— Та як же я втечу?

— А так, як-от я: втечу, і вже!

— Е, тобі що іншого, тобі не кажуть учитись, ти собі можеш гуляти, — задумливо промовила Юзя, немов сама до себе, дивлячись у далечінь.

— Еге! нагуляюся — з Пріською на руках! — палко і немов ображено відмовила Дарка.

— І як ти тую Пріську носиш? вона така важка! — так само задумливо говорила панна, тільки звернувши погляд на Дарку, — ти б сказала матері, що ти не можеш, що ти слаба, вона б тобі позволила не носити Пріськи.

— Мати того не питають. Вони кажуть: "Як з панною по лісах ганяти, то не слаба, а як дитини глядіти, то тебе нема!"

— І чого ти повинна тую Пріську глядіти?

— А ви чого дідуневі газету читаєте?

— Бо… бо дідуньо на очі слабий, він сам не може.

— А бабуні нащо мотали нитки? Бабуня ж не слабі.

— Бабуня гнівалась би.

— Ото мені біда! Нехай би собі гнівались, — я б на те вважала? Я б і від рахунків утекла і тую книжку французьку геть закинула, якби так на мене.

— А чому ж ти кужеля не кидаєш? Чому від гусей не втікаєш, як заставлять пасти?

— Ну, бо наб’ють, як покину, а вас же зрода не б’ють, чи ж не правда?

— Та… правда… — з тихим зітханням промовила панночка, і її сиві, як і Дарчині, очі зайшли смутком; вона похилилась, як вербичка. Дарці стало шкода лагідної тихенької панночки, вона раптом зважливо підвелася і мовила веселим голосом:

— Панно, ходімо до Ривки на гойдалку, там вже досі ваші дівчата зібралися!

Але панночка хилилася ще нижче.

— Ні, Дарко, я не можу більше ходити до Ривки…

— А то чому?

— Якби ти знала, що мені вчора було за те, що з тобою ходила гойдатися до Ривки…

Дарка вжахнулась:

— Ей, чи ж били?

— Ні, не били, — панночка блідо всміхнулась, — а нехай би вже ліпше били… Бронек увечері при гостях дратував мене, що я з жидівками кіз дою, а з хлопками свині пасу. Він, подлий, сам нас підглядав, сам все таткові розказав, а тепер ще й сміється… А я зовсім кіз не доїла, неправда його, тільки гойдалася! — Юзя починала хлипати.

— А він доправди бачив, як ви-те з нами позавчора свині пасли? — цікавилась Дарка.

— Я не знаю, може, й бачив. Що ж я вже зроблю?.. Тепер мамця плаче… і бабуня гнівається… і татко каже, що мамця через мене захорує… я не можу… я не знаю…

Дедалі за слізьми нічого не можна було розібрати з Юзиної мови.

— Панно Юзю! — почувся з садка тонкий голос панської покоївки, — панно Юзю! До гарбати! Мамуня гніваються! Панно Юзю!

А тут і Дарчина мати голос подавала з свого дворища:

— Дарко! Дарко! А не прийдеш ти до хати? Холеро! Дарко! Дарко!

Мала Пріська долучала і свій голос до материного.

— Ой, побіжу вже, а то гірше битимуть! Йдіть, панно, й ви-те додому, — он кличуть, — не біжіть за мною, ще й на вас насварять.

Але Юзя таки бігла за Даркою.

— Ні, я з тобою, я з тобою! Не дам бити, я не хочу! Я скажу вдома, що не чула… що вчилась… коло кроликів була… я не дам тебе бити!

Задихані, бліді, а не червоні, від швидкого руху, прибігли обидві дівчинки на подвір’я до Дарчиної матері.

Мартоха стояла на воротях з прутом в руках і саме в той час, як Дарка хотіла прошмигнути повз неї до хати, вона вхопила дівча за руку і замахнулась прутом, але Юзя повисла на її правиці, і Мартоха мусила спинитись, щоб не затяти ненароком панської дитини.

— Пустіте, панно, оступіться, не бороніте її, ви-те не знаєте, що то за холерна дівчина!

— Не пущу! Ви не смієте її бити! — здавленим голосом перечилась Юзя, і її бліде личко вкривалось нерівними рожевими плямами.

— Не смію? А то чому? — гукнула Мартоха. — Отакої не бий, то до чого вона розпаскудиться!

І Мартоха пробувала ворухнути рукою з прутом, все-таки вважаючи, щоб не штовхнути Юзі, тимчасом як Дарка пручалась, надіючись втекти, поки там розмова скінчиться.

Юзя здавила скільки сили Мартоху за руку.

— Неправда, не розпаскудиться! Дарка й так все робить для вас… А чого вона повинна все робити? От не схоче і не буде! — закінчила Юзя розпачливо дзвінким голосом.

Мартоха споважніла й насупилась.

— Ви-те, панно, не вчіть мені Дарки такого. То, може, там у вас, у панів, такий звичай, щоб дитина матері не слухала, а в нас того нема. Чи то я на те над нею ночей не досипляла, собі од рота хліб одривала, щоб мені якесь дармоїдисько в хаті росло? Я на те маєтків не маю. Та я ліпше її заб’ю, а дармоїди мені не потрібні.

Тут Мартоха вирвала свою руку від Юзі і так потягла Дарю прутом, що та аж звилася з болю.

Дарчин крик покрився голосом Юзі, що впала додолу, трясучись і кидаючись, як непритомна, та лементуючи.

Від панського двора надбігла покоївка. Пані, Юзина мати, почула з рундука Юзин крик і послала дівчину, щоб зараз завела панночку додому, але Юзю прийшлося скоріш нести, ніж вести. Дома дівчинку зараз роздягли і поклали в ліжко, бо в неї почався напад пропасниці.

Юзя лежала, укрита двома ковдрами і хутром, вся посиніла від холоду, що проймав її і тряс до болю, до млості. Проте вона все слідкувала очима, як татко ходив з кутка по кімнаті та все вичитував їй за неслухняність. Чутно було по голосу і видно по очах, що він щиро жалував свою хвору дитину, а все-таки й щось прикре, дражливе прокидалося в його словах: "От завжди так, — не слухаєшся, бігаєш, куди не потрібно, поки захоруєш, а потім возися з тобою!" Теє "возися з тобою" боляче різало Юзі серце і вона думала: "Та я ж і не прошу, щоб зо мною возились... я б ліпше пішла до Дарки на сіно, там би й перележала без ваших ковдр та без хіни... хоч би не гриз ніхто!.." Тільки вона не сміла того вимовити, бо вже й так мама зросила геть-чисто одну хусточку слізьми, сидячи мовчки над Юзею; вже й так бабуня казала принести ароматичного оцту та олівців від мігрені, а дідуньо з великим притиском розпочав знов мову про те, що вже крайня пора взяти до Юзі гувернантку, а то дитина дедалі зовсім "схлопіє". Мама давніше було завжди брала Юзю під свою оборону, доводячи, що вона не може допустити чужу людину, гувернантку, справляти материнські обов’язки коло Юзі. Але на сей раз мама тільки плакала, та вже не перечилась.

Юзю з холоду кинуло в пал. Таткова постать порушувалась, немов у тумані, голос долітав уривками, і Юзя вже часто не могла розібрати, чи то Мартоха кричить десь надворі: "Мені дармоїди не потрібні!", чи то знов татко вимовляє: "Захоруєш, а потім возися з тобою". Дедалі сі різні слова злилися докупи: "Возися з дармоїдом!" — і Юзі було так гірко, немов вона була винна проти когось чи, навпаки, хтось проти неї завинив. Її гаряча, хвора голівка не могла того збагнути, а примара-пропасниця несла її геть з покоїв, з двора до Дарки на сіно…

II

З того всього вийшло, що до Юзі, невважаючи на її сльози, просьби та обіцянки бути "гречною", згодом взяли-таки гувернантку, але за те бабуня сама пішла до Мартохи Білашихи і рішуче "поговорила" з нею, щоб вона "не робила авантур", себто не била Дарки, принаймні не доводила б до галасу і прилюдного бешкету.

Мартоха зрозуміла ту "розмову" за наказ, — як же інакше розуміти панські "розмови"? До того ж Мартоха була найближча панська сусідка, а її родина найубожча в селі, то їй таки конче випадало не в одному "послухати" панів, щоб не втратити сусідської ласки. Якби не поденна робота в дворі та на панських ланах, то хтозна, як би Мартоха прожила з дрібними дітьми за своїм "п’яницею-недбалицею", що запродував лихварям збіжжя ще в накоренку і перевів увесь Мартошин посаг пусто-дурно на жидівську користь. Правда, Мартошине жито не раз висипалось нежате, Мартошині коноплі марнувались нетіпані через панську роботу, бо вже Мартоха мусила йти чи в пору, чи не в пору, коли тільки кликали. Та й за тую "совину" (так Мартоха звала хіну), що стара пані давала для Дарки, і за стареньке шмаття з паненят для малих дітей, і за маслянку та сироватку від панських корів, за все випадало не раз "послухати" панів, коли не роботою, то чим іншим. Адже й після сеї "розмови" пані дала-таки тої "совини" для Дарки, а "порошків від живота" для Пріськи, ще й наказала прийти до двора взяти дещо старого з панича Бронка для Мартошиного Івана, а при тій нагоді й "послухати" трохи: пограсувати

стежки в саду, бо челядь вся в роботі, а на вечір мають приїхати гості, то стежки мусять бути чисті.

— Та добре, прошу пані, я вдух, от таки зараз і прийду, — сказала Мартоха, поцілувала пані в руку за лікарство і відпровадила її за ворота, ще й надвела трохи вулицею, для пошани.

У Мартохи двоїлось почуття: і дражнило її панське втручання в її родину, і підлещала панська ласка до її дитини; вона не раз перед багатими сусідками, немов ненароком, споминала, як то панна аж захорувала за її Даркою: "Вже ж вона й любить мою Дарку, Господи, як рідна сестра! Вже нема їй другої такої на всім селі!" Багатирки надимали презирливо губи, а Мартоха думала: "Заздростять!"

Провівши пані, Мартоха вернулась до хати й кликнула Дарку.

— Йди й ти, недоторкана!

— Куди? — обізвалась Дарка, що сиділа з Пріською на полу, ще жовта після нападу пропасниці, але вже не гаряча й прочумана.

— До двора, — відповіла мати, — я буду стежки грасувати, а ти замітати.

— А Пріська?

— Як то ти за Пріську журишся, чи ба! Як до роботи, то й за Пріську згадала!.. Пріську батько поглядить. Занеси-но її до батька, онде до стодоли.

— А батько схотять глядіти? — питала неймовірна Дарка.

— Кажу, неси, то й неси! Мені твоєї гуторки не потрібно! — гукнула Мартоха так, що Дарка поспішилася з Пріською за двері.

Перейшовши через ясний двір і вступивши на тік у темну клуню, Дарка одразу не могла розгледіти, де сидів батько, і кликнула:

— Тату, тату, а де ви-те?

— А чого тобі? — озвався ядушливий голос з кутка.

Се там на соломі лежав Дарчин батько, Семен Білаш. Він часто так лежав не тільки в свято, як то всі добрі люди роблять, але і в будень. Найчастіше він лежав так з похмілля, порозгонивши дітей в хаті та набившися жінки, що ніколи йому "не мовчала" ні тверезому, ні п’яному. Та тверезий ще він їй мовчав. Тверезий він мовчки згоджувався, що вона всіх "іздержує", що тільки за нею й дихає вся родина, та й він сам, — мовляла жінка, — "ядуха проклята", "п’яниця невсипущий". Він тямив добре, що жінка правду каже. Він і п’яний це тямив, але тоді та правда лютила його. Може, якби він був такий багатир та ще й сам дужий-здоровий і до всякої роботи здатний, як-от хоч би сусід Яким Гречук, а жінка недолуга і вбогого роду, як Гречучиха, то він би не був такий лихий п’яним. Він би, може, сміявся, пританцьовував п’яний, лицявся б до жінки, скручував би її навколо себе, мов у танці, називав би її "робітничкою" своєю, "хадзяєчкою" і хтозна-як ще, поки б і вона подобріла та й собі засміялась би, що старий "чудака з себе робить". Адже так завжди буває у Гречуків, коли Якимові Гречукові трапиться прийти додому "під охотою" (правда, Якимові воно не так часто трапляється, як Семенові, — так багатир же такої біди не має, щоб мусив заливати). Уляна Гречучиха сама знає, яка там з неї "хадзяєчка" та "робітничка", — за Якимом же тільки й на світі держиться, — вона Бога хвалить, що її чоловік жалує, то ще добрий чоловік. Але й Семен такої жінки не зачіпав би. "От, бігма, не зачіпав би, — думав він собі не раз, — хоч нехай би й різно називала, так, як і моя. Коли ж бо моя сама, як мур, а на мене каже "ядуха"! Чорт їй винен, що така багатирка з білої хати та за мене в курну хату пішла. Що вона має мені дотинати? Я їй покажу!.." І

ядушливий Семен "показував" жінці сп’яна усю, скільки мав, свою силу, так що вона при всьому своєму здоров’ї не вміла оборонитись від нього. Але після бійки Семен лежав на соломі, і всі кості йому боліли, і в грудях рипіло, і заздро і неначе сором було йому дивитись, як Мартоха, ще проворніша зо злості, ніж звичайно, звивалася коло господарства, даючи лад і в хаті, і надворі та гукаючи на діти згрізна, по-господарськи. Так нібито не її було бито, а його, бо він лежав "як збитий", "ні до чого", а вона "от-таки, як мур", мовляв Семен.

Але сього разу Семен лежав не з похмілля і не після бійки. Він вже третій день був тверезий і третій день лежав. Відколи описали бидло за податки, відколи Мартоха визволила те бидло, виблагавши в пана грошей на відробіток, а сама того ж таки дня побігла до волості на скаргу проти чоловіка, — так Семен і зов’яв. Мовчки вислухав він рішенець у волості, що вже тепер не він, а жінка має перед вести в господарстві, "бо вона податки платить, то її й право в хазяйстві буде". З яких законів волосні судді висудили той рішенець, того ні Семен, ні Мартоха, ні самі судді не знали, але про писані закони якось ніхто не думав при тому. "Согласен?" — спитали в Семена. "Та… що ж…" — мовив він; похнюпившись, і знов замовк. Дорогою з волості додому жінка ще пояснила йому той рішенець просторо: "Тепера вже не діждеш мене бити, тепера моє право в хаті: схочу — дам на горілку, не схочу — не дам, схочу — дам їсти, не схочу — й так буде, а що сам візьмеш — позиватиму, як злодія". Даремно Семен змагався, що такого "права" нема, щоб жінка чоловіка голодом морила, — Мартоха доводила, що нема ж і такого, щоб "дармоїдів" годувати: "Як заробиш, так і з’їси. Бездаремно морити не буду, та й не годуватиму дурно, не бійся". І в перший же день дотримала слова. Семен з досади заліг і не йшов ні до якої роботи. Мартоха не говорила до його і не кликала ні до обіду, ні до вечері. Так він і заночував у клуні, не ївши. Другого дня по сніданні Дарка, крадькома від матері, принесла батькові шматок палінки: "Їжте, тату, хутчій палінку, а часнику не можна, бо мати почують, що ви-те їли, та будуть сварити". — "Я не хочу їсти", — сказав тихо Семен, та так подивився, що Дарці аж на плач зібралося. До вечора зовсім охляв і став кашляти та стогнати вголос. Жінка вже сама винесла йому в мисчині кулешу, як діти полягали спати,

але він мовчки штовхнув ту мисчинку, вивернув куліш і знов обернувся до стіни.

Мартоха постояла над ним мовчки, потім здійняла з долу мисчинку, обтерла фартухом і пішла повагом до хати. Семен знов заночував у клуні. Ранком діти підгледіли і матері сказали, що "тато їли гнилиці під грушкою та все оглядалися, а впосля ще назбирали та й в ямку закопали". Мартоха саме надумувалась над тим, як би його обійтися з чоловіком, коли тут надійшла пані з тією "розмовою". Тоді Мартосі впало на думку взяти й Дарку з собою до двора на роботу, — "вже не така мала, все хоч десятку відробить", — та ще маячіла й невиразна думка, що, може б, варто Дарку частіше панам на очі накидати. "А дитини і той нероба може доглянути", — зважила вона раптом.

Коли батько озвався до Дарки "чого тобі?", голос його бринів так хрипко й понуро, що дочка не одразу зважилась відповісти. Дарка перше посадила Пріську долі коло батька на голім току, а потім, відступивши до виходу з клуні, промовила шпарко, але не голосно:

— Мати казали, щоб ви-те Пріськи гляділи, а ми підемо до двора на роботу! — і з остатнім словом помчала до матері.

Семен спочатку сидів нерухомо, дивився похмуро на малу Пріську, але дитина, ще не міцна в спинці, незабаром втомилась сидіти, хитнулась, перекинулась і, вдарившись потилицею об твердий тік, зайшлася безгучним плачем, тільки видко було, як тремтів язичок і синіло личко. Семен не витримав. Він не діждався, поки те мовчазне ридання прорветься голосним криком, схопився з місця, здійняв дитину і почав тулити до себе, колишучи та зацитькуючи.

— Цить, цить, моя малейка, моя Прісюню! Овва! забилась дитина! Цить, цить, не плач, ось я дам грушку, цить! — Він добув з-за пазухи гниличку і тикав її Прісьці в рот.

Пріська помалу замовкла, забавившись грушкою, посмоктуючи та схлипуючи, і сиділа тихо в батька на руках. Він трохи незграбно, притискаючи, гладив її долонею по білій головці й примовляв:

— О, то в мене дівчина! вона не плаче! Дати ще грушку? дати? А ось, дивись, Бозя.

Дитина почала всміхатись, а батько лагідними смутними очима дивився на неї і бавив мідяним хрестиком, що висів у його на зсохлих грудях.

III

Від того ж часу Семен все частіше лишався з Пріською, а Дарка стала раз у раз ходити до панів на роботу з матір’ю, з старшою сестрою Яриною, а то й сама. Коли мати не мала часу, а Ярині припадала черга пасти бидло (вони все чергувалися з братом Іваном), то Дарку посилали й саму в двір до легшої роботи: квіток полоти, кревавник для індиків збирати, стежки замітати тощо.

Праця всеї Мартошиної родини на панському дворі йшла за довг панам, а на панському полі оплачувалась готовими грішми окремо. Дарці заздро було, що Ярина в жнива заробляла по злоту, крутячи перевесла на панських ланах, бо хоч мати й забирала ті гроші до себе, а таки справила Ярині по жнивах нового "каптана", бо дочка "заробила". Дарка ж приходила додому з порожніми руками, хіба що грудочку цукру Пріські принесе, або яку стару лахманинку, — отож і ходила вона в старому лахмітті, та так і не виплакала від матері нової спідничк того літа.

— Буде з тебе й старої, навчися-но перше робити, — дала вирок мати, і на тому скінчилося.

Дарка раз попробувала довести, що й вона ж робить, як не за готові гроші, то все одно за відробіток. Мати навіть не розсердилась, тільки легковажно здвигнула плечима і спокійно промовила:

— Одчепися з такою роботою: на десятку заробиш, на двайцятку з’їсиш. А з виробітків у новому не находишся, хіба що батько справить.

При тому Мартоха засміялася, а Семен посеред обіду встав, вийшов з хати і почав рубати дрова. Рубав до самого вечора, мов найнявся.

Одно потішало Дарку на панській роботі, що там вона частенько могла бачитися з панною. Правда, Юзі вже не вільно було побігти з Даркою в ліс або на пастовень, бо гувернантка, підстаркувата Fräulein Therese[44], ніколи не спускала своєї вихованки надовго з очей. Ледве оце Юзя почне крадькома простувати до вільх за ставком, а вже з альтанки або з ґанку чутно рипучий голос: "Jussa! Jussa! Wo gehen Sie hin?"[45] Юзя знов мусить братись до нудної німецької книжки (sehr interessant[46] — каже Frl. Therese) або до вишивання на паперовій канві якого "сувеніру" мамці, бабуні або іншим родичам.

Юзя тепер вже воліла тую, колись таку осоружну французьку книжку і навіть рахунки, ніж оці "інтересні історійки" та роботки, що нібито мали бавити її. Читання й роботки відбувалися конечне при німці, а вчитися завданків дозволялося де-небудь недалечко в садку на самоті, бо, запевнивши таке корисне заняття своїй вихованці, Frl. Therese вважала вже згідним з своїм професіональним сумлінням узятися до своїх нескінченних листів або до читання інтересних вже для неї самої романів Фрейтага. А Юзя бігла з книжкою в садок або на город, відповідно до того, де працювала на той час Дарка. Коли Дарка замітала стежки, панночка "клепала" німецькі слова, ходячи сюди й туди, а кожний раз, порівнявшися з Даркою, всміхалася або озивалася словом, тільки сторожко, бо стежку могло бути видко звідки-небудь панні Терезі. Коли Дарка полола квітки, тоді було нудно, бо квітки були під самими вікнами, перед будинком, а з покоїв було все чисто видко, та й Дарка полола здебільшого не сама, а при других не розговоришся так, як удвох. Та ще

подумають, що Юзя прийшла наглядати за роботою, а Юзя того якось зроду не могла. Вона не така, як Бронек, що його й не просять, а він нависає над парубками, їй і так сором було, як Ярина раз, полючи, сказала: "А що, панно, добре в холодку сидіти? Пустіте-но мене до книжки, а ви-те поможіть Дарці полоти". Яка та Ярина! вона й забула, як Юзя, поки ще не було гувернантки, виполювала вкупі з Даркою її ж таки, Яринин, зільник, що за хатою на клинку насаджений. Ще ж Юзя їй тоді "панської м’яти" і "оргінії" в мамці випросила, а Ярина не дала Юзі "чоловічка" пересадити: "Ви-те однаково зіпсуєте, малі ще садити!" Вже тая Ярина! Думає, що як їй 12 чи 14 літ (а от і сама не знає, скільки їй є!), то вже вона й "дівка"! На музики ходить, хустку вив’язує, як велика! Юзя її ніколи не любила… От найліпше, як Дарка приходить сама кревавник збирати, там, де щепи, в новий садок. Туда не видко ні з будинку, ні з альтанок, там Юзя лягає в траву коло Дарки, помагає їй збирати кревавник (та й щавель — Мартосі на борщ), книжка лежить близенько — "на всякий випадок", — але Юзя не вчиться, вони з Даркою балакають по щирості.

— І нащо ви-те, панно, стільки вучитесь? — питає Дарка.

— Ну, бо кажуть мені.

— А нащо воно їм?

— Так, бо в нас усі діти учаться.

— А що з того?

— Як то що? — здивувалась Юзя, але відповіді не знайшла.

— А відомо, що вам з того? Ну, от ви-те вчитесь по-німецькому і по-хранцузькому, а нащо воно вам?

Юзя всміхнулась, немов старша до дитини.

— Як же нащо? А як я поїду за границю, — там же всі говорять або по-французьки, або по-німецьки, то я ж би нічого не розуміла там.

Дарка насупилась.

— Потрібно вам за границю їхати!.. Чом ви-те не хочете тут сидіти?

Тепер уже Юзя сміялась.

— Та ну, яка ти, Дарко! Хіба ж я кажу, що от я вже маю їхати? Я так тільки, якби!

— Ну, то й не потрібно вчитись, — напосідалась Дарка, — як не поїдете, то що вам з того прийде, як будете по-якомусь там, невідь-якому знати?

— Ну… що?.. А нащо ж всі вчаться?

— Або я відаю? — понуро відказала Дарка.

— Ну, от же й ваш Іван до школи ходить.

— Ба, хлопець! Хлопцям що іншого! — Дарка оживилась, забула гніватись і повернулась до Юзі. — Хлопець менше у війську буде, коли вивчиться в школі, хлопець може на писаря вийти, на вчителя…

— І дівчина може на вчительку вийти! — перебила Юзя.

— То ви-те були б учителькою в школі?

— Може, й була б, — нерішуче, без всякої певності промовила Юзя.

— Ей, годі-те! Так вам хочеться говорити.

— Ну, може, гувернанткою була б, — трохи певніше промовила Юзя.

— По чужих панах служили б, як ота ваша німка? Та вам того? Таж ви-те багаті!

— Ай, одчепися, я не знаю!

Юзя нагнулась над книжкою, і губи їй почали тремтіти.

— То нащо вчитися, як так? — сливе пошепки спитала Дарка, скоса дивлячись на Юзю і щипаючи якусь травинку.

Юзя раптом кинула книжку, впала в траву і заплакала безгучно.

— Панно, панно! — збентежилась Дарка. — Чого ви-те? Чого? Або ж я що? Та я ж нічого…

— Чого ти мене мучиш? — озвалась Юзя крізь сльози. — Хіба я знаю, нащо вчитись? Вчусь, бо так кажуть… бо мушу… Я й за границю не хочу… Обридло мені все! і німка, і книжки!.. А ти ще допитуєшся… Що я тобі скажу?

Дарка сиділа ні в сих ні в тих і не знала, як одмінити розмову. Кинувшись у траву, Юзя ненароком покрила Дарчині ноги своєю широкою спідничкою. Дарка взяла в руку фалдочку тієї "маринарської" спіднички, синьої з білими стяжечками, і промовила, ніяково всміхаючись:

— То ви-те нову спідничку вбрали? Щось-бо я її ще не бачила… Коли-то вам її пошили?

— Вчора, — крізь білу хусточку озвалась Юзя.

Вона теж рада була одмінити розмову і теж не вміла того.

— Яке ж то хорошейке, — провадила Дарка, гладячи пальцем стяжечки, — безмаль дороге? — В голосі Дарчиному забриніла вже натуральна цікавість.

— Не знаю… ні, дешеве, по два злоти, чи що, — без інтересу, але вже спокійніше відповіла Юзя.

— Ой, моя долейко! — скрикнула Дарка, — то то вам ще недороге?.. Коли-то я собі на таку зароблю?! мати водно говорять: зароби! Добре то їм говорити, коли ж моє все йде на відробок.

Юзя почервоніла. Вона знала, що її приятелька робить їм, панам, "за довг".

Дарка сиділа замислена.

Юзя пождала трохи, потім обізвалась:

— Про що ти думаєш, Дарко?

Дарка стрепенулась.

— Та все про той довг, — коли-то ми його відробимо?.. Ей, вже хоч там як, а на той рік і я піду на поле. Вже ж тоді я буду більша. Ярина торік вже ходила… Тільки що я собі за одно літо зароблю? Така дорога спідниця, а в мене ж і каптана так само нема… Ще то чи мати дадуть справити.

— Як же вона може не дати? — палко вступилась Юзя. — То ж будуть твої власні гроші! Вона й так повинна тобі все справляти! З якої речі вона може брати твої гроші собі? Як мені татко дарує срібні п’ятачки, то мамця їх ніколи не забирає, а твоя мати все собі горне!

— Та не так то й собі, — розсудливо пояснила Дарка, — от так, відомо, то солі нам тра купити, а тут нема відки, то селедця, то запалок, чи там ще чого, а то таки й хліба не стане, та вже й по грошах… Проте, може б, якось-таки можна справити спідницю, коли ж дорога! по два злоти локоть, тож то сума!.. А встаньте-но, панно, нехай я подивлюся на вашу спідницю, чи рясна, — кілько то на неї йде?

Юзя встала, а Дарка розп’яла на ній спідничку, шукаючи швів та рахуючи пілки.

— Якось воно так порізано, що я й ладу не дійду… В нас не так шиють, як у панів, — мовила знеохочена Дарка.

— А ти приміряй, може, й так добре, — і Юзя хутенько спустила з себе спідничку, зоставшись сама у спідній білій, ще коротшій. Далі скинула й блузку, щоб Дарка могла зовсім "бути панною".

Дарка тим часом розперезала крайку, скинула "хвартух" — білу домоткану спідничку, переткану в подолі червоною заполоччю в п’ять рядків, — і зосталася в самій сорочині. Потім наділа Юзине убрання, насилу насунувши вузенькі рукавця блузки поверх широких рукавів, поверх сорочки з десятки. Юзина спідничка ледве сягала за коліна Дарці.

— Ой, яке ж куце, та яке ж тісне! Як ви-те в такому ходите? Дивіться, геть гали видко! — зареготалась Дарка.

Юзя теж дзвінко засміялась.

Раптом за ними хтось голосно сплеснув у долоні й скрикнув:

— Matko cudowna![47]

Дівчата заніміли з переляку.

Під найближчою грушею стояла ключниця, пані Качковська, жінка панського економа. Зморшки на її підстаркуватім обличчі якось поглибшали від гнівного здивування, і через те обличчя здавалось зовсім старим і грізним.

— Matko cudowna! — волала вона. — Панно Юзю! Як же панєнка може позволяти, щоб отакий кучкудан напинав на себе сукенку з панєнки? Таж то панєнка може Бог зна чого набратися! Потому лікар буде панєнку від корости хорувати! Фе, встид! А хто ж таке видав?.. Ну, а ти чого стоїш, як пень? — звернулась вона до Дарки, змінивши проникливо-докірливий тон на грубо-лютий. — Скидай-но панські сукні та бери свою рядюгу! — Дарка похапливо стала роздягатись, але Качковська не вгамувалась.

— Що то ти собі думаєш? Чи то твоє діло в машкаради бавитись? Я її кличу, я її шукаю, а вона… Дивись ти на неї! Нехай-но я матері скажу, вона з тебе панські іграшки прутом виб’є!

— Мартоха не буде Дарки бити, мамця не позволяє, — оступилась Юзя.

Пані Качковська затиснула губи, потім знов озвалась тонким проникливим голосом:

— Прошу панну Юзю, нехай панєнка не псує Дарки, бо то хлопській дівці на добро не вийде. А панєнка ліпше нехай о тім погадає, що то ще панна Тереза панєнці скаже. Панна Тереза вже від години шукає панєнки до лекції музики.

На спогад про Frl. Терезу Юзя метнулась до свого вбрання, але Качковська перейняла її.

— Jesus-Marya![48] Чи ж панєнка буде то після тої-ó вбирати? Я пришлю дівку забрати сукенку до прання, нехай панєнка того не зачіпає.

— А як же я додому піду? — плаксиво скрикнула Юзя.

— А о тім було панні Юзі раніше подумати, — завважила ключниця масненько.

— Jussa! Jussa! Aber wo sind Sie doch? Du, liebe Zeit![49] — почувся заклопотаний голос панни Терези, і за хвилину з’явилась і вона сама.

Пані Качковська, гукнувши ще раз на мовчазну Дарку і кинувши проймаючий погляд на Юзю, подалась геть. Ідучи, вона підганяла Дарку, а та на ході підперізувалась і старалась не впустити з рук кошика з кревавником.

Fräulein Therese лишилась коло плакавшої Юзі. Чимало часу минуло, поки вона допиталась від панночки, що, власне, трапилось. Тим часом прийшла дівка й забрала Юзине убрання. Frl. Therese розточилась в довгій нотації про Юзину "невихованість" і ще не скінчила тієї "літанії", як надійшла задихана, зовсім перетурбована бабуня, — вона застала в садку пані Качковську і вже "все знала". Стара пані, зовсім несподівано, напалась не на Юзю, а на Frl. Терезу.

— Як могли ви, — докоряла бабуня Терезі каліченою німеччиною з виразним польським акцентом, — як могли ви так занедбати дитину? А тепер тут простуджуєте її! Ведіть же її до покоїв! Вона ж тремтить від холоду!

Юзя тремтіла, але не від холоду. Бабуня вкрила її своїм великим чорним шалем і повела додому. Frl. Тереза, похнюпившись, йшла за ними позаду. Всі три дійшли до покоїв мовчки.

Ну, вже ж і було того дня! всякого було: і сліз, і докорів, і мігренів! На родинній раді зважено було, що Frl. Therese зовсім "ні до чого"; бабуня пригадала, що вона й одразу те казала і що взагалі "тільки французка

може дати панні відповідне виховання, до того ж Юзя вже досить вміє по-німецьки, а французьку вимову німка їй навіть попсувала".

Що гувернантку треба взяти іншу, на тому згоджувалися всі, але незгода була, чи німку зараз відправити, чи затримати її, поки нагодиться француска. На село француски не дуже-то охочі виїздити, і може статись, що Юзя кілька тижнів чи навіть кілька місяців буде сама, — бо мамця "завше хора", а бабуня стара і наглядати за Юзею нема кому, а се вже ж цілком не випадає, бо дівка "з каприсів" може ще більше привернутись до тієї Дарки і всяких подібних, — мовляла Качковська, — "кучкуданів". Знов же бути їй з німкою після того, як німчин авторитет захитаний в її очах, теж не годилось з погляду педагогічного.

Трудне питання помогла рішити-таки пані Качковська. Увечері, здаючи справу з денного господарства старій пані, ключниця обережно запитала, чи не мають пані що "do dyspozycyi"[50], бо, здається, панна Тереза щось казала, ніби має виїжджати, то, може, годилось би що їй на дорогу спекти. Стара пані не могла втриматись, щоб не розповісти "коханій Качкосі" ("можна, зрештою, мати довір'я до такої поштивої кобіти") усіх родинних клопотів у тій справі.

Качковська несміло, спустивши очі й підвівши брови, заговорила:

— Якби так пані позволили, то я могла б тимчасово знайти відповідне товариство для панєнки... ну, натурально, не зовсім відповідне, але хоч jako-tako[51]. Бо то, прошу пані, я маю в селі Красиловці — три милі відси, тільки три милі — молоденьку небогу, сирітку по небіжчиці сестрі. То та небога мешкає при мачусі і при вітчимові, — чи як то казати? — От, прошу пані, так: вмерла її мама, а батько оженився та й сам потому вмер, та й мачуха за другого віддалася. Та й ото мачуха якось там ніби з ласки тримає ту бідну сироту. То добра ласка, моя пані ласкава... opieka oczy wypieka...[52] Кождий би таку ласку показав, як дівчина задурно і шиє, й гаптує... Коби пані бачили ту роботу!.. Biedactwo![53]

— Чи вона ж має якусь едукацію, та ваша небога? — недбало спитала пані.

— Аякже, моя пані ласкава, аякже! За життя родичів дівчина зазнала ліпших часів, бо то покійний татко її був управителем у пана графа в Красиловці — пані мають знати того графа. То Зоня…

— Вона зветься Зоня? — перебила пані.

— А так, прошу пані, Зоня, Зофія… Ну, то вона, можна сказати, зросла при молодій граб’янці і має досконале виховання, а як для простої шляхцянки, то навіть niepospolite[54]. Якось-то не випадає вихваляти своїх, але то ж таки можна сказати, що Зоня була б відповіднішою товаришкою для панни Юзі, ніж якась Дарка.

— А скільки їй літ? — знов перебила пані.

Качковська трохи подумала:

— От, може, вже є з шістнадцять…

— Трохи замолода, — сказала пані.

— Але ж, прошу ласкавої пані, що то шкодить? Може, то ще й ліпше: панні Юзі тринадцятий рік, а в такім віці трудно жити все межи старшими особами, то панянка з нудів і водиться з такими Дарками. Запевне, з нудів, бо панна Юзя dziecko[55] послушне і шляхетне, — де ж би вона вдавалася в таке, якби мала коло себе ліпшу і навіть веселішу товаришку відповідного виховання? Зоня весела і розмовна дівчина, себто була такою за життя родичів… biedactwo!..

На останнім слові пані Качковська піднесла кінчик фартушка до очей, а стара пані промовила, поклавши руку їй на плече:

— Ależ, kochana Kaczkosiu, Pan Bóg nigdy nie zapomina o sierotach[56]. Качкося може йти спати, я сама поговорю про те з своїми.

Качковська пішла спати, зовсім заспокоєна про долю своєї небоги.

Другого дня рано Fräulein Therese, заплакана, складала свої пакунки. Бідна німка плакала із жалю та сорому за таку відправу від панів і таки перед розлукою з Юзею. Добродушна стара дівчина мала те нещастя, що завжди щиро прихилялась до своїх вихованок, а та прихильність була здебільшого без відповіді. Юзя з гречності мала поважний вираз в той день (та й тямила неначе якусь вину за собою проти ні в чім не повинної німки, що сталась "козлом відпусту" на сей раз). Але навіть з гречності Юзя не могла плакати за гувернанткою.

Дарка ж навіть не вважала за потрібне крити своєї втіхи з того від'їзду "холєрного німчиська". Коли бричка з панною Терезою проїжджала селом повз Мартошину хату, Дарка вибігла вкупі з меншими сестрами й братом за ворота і протанцювала щось подібне до танцю диких, приспівуючи:

Ой ти, бабо, ой ти, стара відьмо,

Запрягаймо, їдьмо,

За границю по пшеницю,

А поки ще видно!

Дарка раділа, що тепер уже без німчиного дозору знов почнуться таємні стрівання у вільхах (хоч у неділю, коли в будень ніколи!), а може, навіть у Ривки на гойдалці, в порожній жидівській шопі... Але ба! Та сама бричка, що вполуднє одвозила заплакану стару німку до залізниці, привезла увечері скромно усміхнену молоденьку панну Зоню з Красиловки.

Дарка спала й не бачила того в’їзду.

IV

Панна Зоня хутко знайшла дорогу до Юзиного серця, дорогу, що була наглухо замкнена для Fräulein Therese. Все сприяло тому. Перш усього Зоня не звалася зненавидженим словом "гувернантка", вона отримала скромний титул "панни гардероб’яної", хоча коло гардероба їй, властиво, мало було роботи, — пані не любила туалетів домашнього виробу. Зоня була не вчителькою, а старшою літами і меншою становищем товаришкою, при тому товаришування з нею було дозволено і навіть бажане родичам Юзиним, але не примушене. Юзі не казали, що Зоня приїхала вмисне для неї, бо й сама Зоня не мала того знати, щоб "не заносилась" дуже, хоча спритна Зоня хутко про те догадалась. Для Юзі було новим мати таку товаришку, з якою не треба було по кутках ховатись, щоб, борони Боже, ніхто не побачив. Зоня була "така добра", вона не гордувала увіходити у всі ще напівдитячі інтереси Юзині, хоч сама вже мала "секрети" 16-літньої панни. Зоня знала стільки веселих, дотепних краков’яків, уміла так гарно танцювати — і Юзю навчила, служачи їй "за кавалера". З її приїздом якось повеселіла хата, мамуся стала рідше плакати, дідуньо пригадав гречності своїх молодощів, а бабуня часом доводила свою ласку до того, що грала для панночок старосвітських "вальчиків" до танцю. Після кожного "вальчика" Зоня так зграбно підлітала до бабуні, щоб поцілувати її в плече, що навіть ся стара воркотлива пані зволяла називати молоду дівчину "motylkiem" і "przepióreczką"[57]. Зима, завжди така тяжка для хоровитої Юзі, здалась далеко легшою того року, і весна немов скоріше наступила, ніж звичайно.

Юзя ожила тої весни. Навіть пропасниця мучила її менше. Може, це було тим, що Юзя не пересиджувала тепер по вогких захованих кутках, як то робила раніше для Дарки, а то таки й весна видалась добра, не мокра, немов не поліська. Май був ясний, сухий напрочуд. Зоня і Юзя цілими ранками то ходили по луках, шукаючи незабудок, то по лісах,

зриваючи конвалії, то пустошили рожеві й жасминові кущики в садку, — все те йшло на покраси до "майового набоженства".

В Юзинім покоїку спала тепер і Зоня, "тим часом", поки мала приїхати все ще не знайдена французка-гувернантка. Ох, Юзя так ревно молилась, щоб та гувернантка якнайдовше не знаходилась. На ту "інтенцію" вона прочитувала довгі літанії та антифони (так їй порадила Зоня), стоячи на колінах перед олтариком, що вони обидві врядили в своїй хаті. Ніколи до сеї весни олтарик не був так гарно і рясно вбраний і ніколи Юзя не молилась так щиро. Досі вона молилась більше з обов’язку, її думка при тому мовчала, її серце спало, а тепер мов якась таємнича брама в рай одчинилась перед нею, і крізь квіти перед образом Матері Божої їй марилося щось блакитно-срібне, мов хвилі чогось містичного, небесного, осяяні промінням незбагнутої зірки моря, Матері-Діви Марії. Вона забувала навіть про свою "інтенцію" і промовляла палкі, мов серенада, слова літанії з захватом, мов у нестямі, вони п’янили її.

"Матір святая, молися за нами!.. Діво Пречиста, молися за нами!.. Роже чудовна, молися за нами!.. Зоре порання, молися за нами!.."

Зоня стояла поруч, мов білий ангел, і тихим, ніжним голосом подавала слова літанії: Kyrie eleison! Christe eleison!..[58] — таємничі слова, неначе з ангельської мови… Часом Юзя не витримувала, кидалась в обійми до Зоні і заливалася слізьми.

— Панно Юзечко, люба, солодка! Чого? — питала Зоня, пригортаючи її.

— Не знаю… мені так добре… так добре…

— То прошу не плакати! Моїй дорогій панні Юзечці недобре плакати, кохана панна Юзечка мусить уважати на себе.

— Чому?

— Тому, що панну Юзечку всі так люблять, всі жалують, і що ж почне бідна Зоня, коли панна Юзечка, моя найдорожча, буде хвора?

Тими ніжними, солодкими словами Зоня могла все з Юзею, що хтіла. Зоня не плакала, як мама, не "гдирала", як бабуня, не "злостилась", як Дарка. Юзя почала зраджувати в душі свою Дарку для Зоні, але разом з тим їй мулило серце якесь невиразне почуття… Юзі часто пригадувалась її остатня лялька в той день, коли Юзя зважила вже не гратись в ляльки, бо в дванадцять літ — то вже "сором". Юзя одягла ляльку в найкращу сукню, зібрала всю її "виправу" і відчинила велику скриню в маминій кімнаті, щоб покласти ляльку туди на саме дно. Лялька тим часом сиділа на великій канапі, сама така маленька, з безпомічно розставленими руками, з широко розкритими невинними блакитними очима; волосся їй якось незугарно загорнулось над головою вгору, випростані ніжки в дитячих плетених черевичках виставились безпорадно з-під сукенки; здавалося, що ляльці холодно і невигідно, що вона така бідна й зайва і тямить це… Юзя тоді вийшла з хати з слізьми на очах і попросила Зоню сховати ляльку, а сама навіть в ту хату довго-довго не наверталась. І тепер завжди, як тільки вона згадувала про ляльку (а це бувало часто), вона чогось мусила згадувати про Дарку, не раз навіть плакала при тому — чи за лялькою, чи за Даркою, вона якось сама не могла собі здати справи в тому…

Надходило свято Божого тіла, врочисте свято маєвого зілля й квіток. Служниці чепурили покої, поденниці білили будинок знадвору, між ними й Дарка з матір’ю й з Яриною, а Зоня з Юзею ходили по зільнику і рвали квіти для незчисленних китиць та віночків, що панночки мали пов’язати назавтра до костьола.

— Боже, Боже, панно Юзечко! — бідкалась Зоня, розставивши фартушок, повний зілля і квітів, — у нас тільки одинадцять ґатунків квіток, а треба щонайменше дванадцять, щонайменше! І то конечно, інакше не годиться на Воже сіаіło[59]!

— Чому не годиться? — здивувалась Юзя. Вихована на самоті, без дівчат-католичок, вона багато чого з дрібниць панянського маєвого культу довідувалась тільки тепер від Зоні.

— Ну, бо дванадцять було апостолів! — пояснила Зоня.

— А, правда…

— І щонайгірше, панно Юзечко, у нас розхіднику нема! А то дуже добре для корів, як потому будуть їх коли віночками підкурювати, від розхіднику дуже прибуває молоко. Панна Юзечка того не знає? Таж то річ відома!

При слові "розхідник" Юзя стенулась і почервоніла, потім нагнулась низенько до кущика стокроток і прожебоніла:

— То його багато є… розхіднику… десь за протеребом, тільки я не знаю де… Дарка знає, — вирвалось у Юзі, і вона ще гірш почервоніла.

— Яка Дарка?

— Он ота, що там білить, найменша, коло тої, що в червоній спідниці.

— Чому вона має знати, де розхідник?

— Напевне знає, у неї в хаті завжди висить вінок з розхіднику під образами.

— А панна Юзечка відки знає, що в якій хлопській хаті висить? — засміялась Зоня.

— Я… часом ходила… з мамою… вони вбогі…

У Юзі аж плями пішли по лиці, а коло серця знов щось замулило боляче. Зоня не завважала того змішання, думаючи, що Юзя просто задихалась від нахиляння та від спеки.

— То нехай би та Дарка пішла по розхідник або нам показала, де він росте, — промовила Зоня спокійно.

— Прошу сказати пані Качковській, щоб її пустила, — сказала Юзя, і в серці їй щось аж закололо, мов дрібненькими голочками.

— Ліпше би панна Юзечка сама сказала.

— Ні… вона мене не послухає… прошу сказати від себе, тільки від себе… так ліпше буде.

Зоня злегка здвигнула плечима, проте пішла до своєї тітки, пані Качковської, і зараз же дістала дозвіл "взяти" Дарку, щоб показала, де росте розхідник. Зоня сама й до Дарки пішла.

— Ти, слухай-но! Ходи покажеш мені й панні, де є розхідник.

— Я не маю часу! — понуро відповіла Дарка, кинувши скоса на Зоню темно-сірими очима з-під білих од вапна брів.

— Цьоця дозволила.

— Яка то цьоця? — так само понуро спитала Дарка.

— Ну, моя цьоця, пані Качковська!

— Ага, ключниця…

Дарка замахала квачем по стіні, не оглядаючись на Зоню.

— Що ж, підеш ти чи ні? — крикнула Зоня. — Та помалу ти з тим квачем! Ось на мене ляпнуло!

— То йди, Дарко! — сказала Ярина.

— Та відомо, йди, коли кличуть, — додала й мати з тривожним поспіхом, торкнувши Дарку ліктем.

Дарка оглянулась. За нею, трохи віддалік, стояла Юзя і так жалібно-тужно дивилась...

Дарка поклала квача коло відра, втерла обличчя рукавом, обсмикнула підтикану фартушину і подалась до хвіртки, мовивши через плече Зоні:

— То ходіть!

Юзя перейняла їх коло хвіртки і пішла поряд з Даркою, несміло-ніжно поглядаючи на неї, але мовчки.

— Та не біжіте так, — спинила їх Зоня, як вони вже були коло "офіцини", "на тім дворі", коло панських обор, — почекайте, я забула парасольку, на тім пастовні засмалишся, як циганка.

— Як ви-те будете по парасольки заходити, то я йду мазати, я не маю часу довго ходити, бо ще мені ключниця впосля виверне півзлітку, скаже — не цілий день робила.

При слові "ключниця" Зоня злісно стиснула губи, а Юзя почервоніла і швиденько заговорила:

— Ні, ні, пані Качковська того не зробить, вона ж дозволила, вона ж...

— Добре вам говорити… Я йду на пастовень, а хто як хоче, про мене!

І Дарка рішуче поступила наперед. Зоня було відстала і надулась, але Юзя щось зашепотіла їй на вухо і так заметушилась, що Зоня змилувалась і пішла за Даркою, закриваючись, як могла, хустинкою і широким рукавом блузки.

На самому сонячному місці пастовня яснів блідим золотом островок дрібного низенького, немов воскового, розхідника, серед моря барвистого маєвого моріжку

— Генде-о! — показала Дарка на той островок, і всі три почали рвати рясні зірчасті квіточки.

Але Зоня хутко відстала, сказавши, що вона не може знести цеї "шаленої спеки", одійшла собі на протереб і лягла там у холодку під кущиком.

Юзя провела її поглядом. Потім тихо, трохи тремтячим голосом обізвалась до Дарки:

— Що ти тепер робиш, Дарко?

— Бачите, розхідник збираю…

— Ні, не тепер… а завше?

— А завше, як завше: ходжу на роботу, вдома все роблю, бидло гоню.

Дарка говорила не дуже-то привітно, але все ж не так понуро та жорстко, як недавно до Зоні, скоріше смутно. Її очі розширились і нерухомо дивились на дрібненьку квіточку з розхіднику, що тремтіла в її руці.

— А Пріськи хто глядить?

— Пріська велика, нащо її глядіти? Та же Гапка менша є.

— А Гапки хто глядить?

— А наша Улянка! Вже ж Улянка безмаль шість літ має тепера — чи ж не догляне?

— А ти... а... а з ким ти тепер бавишся?

Дарка перевела очі з квітки на Юзю.

— Або мені є час бавитися? Хіба я мала?

— А тоді ж бавилася?

— Тоді!.. Та й тоді, як я там бавилася? При гусях та при дітях — то-то вже грання! Ну, та ще тоді можна було якось хоч у свято або втікачем.

— А тепер? Хіба й у свято не можна?

— Ні.

— А що ж ти робиш у свято?

— Що? По ягоди ходжу, по щавель, а що зберу, несу продавати. А то ще й з бидлом мати посилають, бо Іван все більше при конях, на нічліг їздить, а Ярина в свято на музики йде.

— А ти на музики ходиш?

— Мало коли.

— Чому?

— А хто ж буде бидло гонити?

— Чому ж Ярина не чергується з тобою в свято? — наставала Юзя, по-давньому проникаючись інтересами своєї приятельки.

— Мати кажуть, що Ярина вже дівка, то їй впадає йти на музики, а я ще мала.

— Та ж тільки що казала, що не мала?

— То як до чого! — Дарка всміхнулась уперше за всю розмову, і то смутно. Але Юзю та усмішка все ж підбадьорила.

— Слухай, Дарко, чи ти ж собі справила таку спідницю, як то була в мене, пам’ятаєш?

— Ей, де там! Мати з димки пошили — та й вже.

— А ти, Дарко, знаєш що? Ти от увечері прийди, так коли-небудь, ну, може, й сьогодні, то я тобі ту спідницю дам, мамця позволить. Спідниця ще добра, але я з неї виросла… А, правда!.. тож і ти виросла…

Юзя якось засоромилась. Але в Дарки щоки спалахнули й очі заграли і вже не здавались темними.

— То нічого, панно! Я надточу коло коміра, в нас так роблять, з-під каптана не видко! То коли, кажете, прийти?

— Увечері, як доїтимуть корів. Я тоді буду вчитися в своїй хаті… сама… ти прийди під вікно.

— Може, нехай би ліпше мати пішли?

— Ні, ні, Дарко, ти прийди, ти сама, сама! Прийдеш? — Юзя нишком сіпнула Дарку за рукав і заглянула їй в вічі.

Дарка всміхнулась, не так, як перший раз, а немов розцвіла, аж Юзі пригадались найвеселіші хвилини з їх колишніх таємних забав: жидівська гойдалка… совгання по сіні…

— Добре, прийду! — і Дарка весело, зважливо кивнула головою двічі.

— Ой, чи хутко ви там? Тут комарі заїдають, — протягла немов заспаним голосом Зоня, ліниво встала з-під куща і, звільна переступаючи, подалась до них.

— Та вже, вже досить! — спішно гукнула їй Юзя і побігла назустріч. Дарка пішла повільніше.

Дорогою додому всі три йшли поруч. Юзя посередині, Дарка несла в фартушку розхідник. Сонце припікало, дівчата розімліли, якось не говорилося. Як прийшли до будинку, Юзя казала нести розхідник до її покою, де було складено й все інше зілля на Юзиному столику поверх книжок та зшитків.

Юзя сіла писати на довгастих папірцях слова: "A słowo stało się ciałem i witało między nami"[60].

Зоня сіла там же при столі, закладала ті папірці вузенькими смужечками, зв’язувала в каблучки й брала їх за основу для маленьких віночків, вплітаючи в кожний віночок по кілька стебел з кожного розбору зілля і квіток. Віночки виходили в неї дуже зграбненькі та малесенькі, мов для королеви ельфів. Дарка, поклавши розхідник на стіл, не пішла з кімнати, а стала за стільцем у Юзі й задивилась на роботу панночок, на Юзину з цікавістю, на Зонину з похмурою заздрістю.

Згодом Зоня вийшла до салону, щоб ущипнути кілька гілочок мирту й розмарину на найменший зелений віночок, що мав прикрасити завтра найсвятішу святиню — "монстранцію" з св[ятими] дарами. Ледве причинились за нею двері, Дарка пошепки обізвалась до Юзі:

— А дайте-но, панно, й мені того папірка, нехай-но я зроблю одного віночка.

Юзя дала їй папірця, глянувши перше на двері. Дарка почала його закладати незручно, мнучи й каляючи пальцями, замазаними у вапну та зеленину. Нарешті папірець порвався, але Дарка не посміла просити другого і почала вити віночка на зелені, замотуючи на ній квітки й зілля просто стеблами без ниток. Вінок виходив великий, пелехатий, але Дарка хапалась вити скоріше і ні на що не вважала.

Зоня увійшла в кімнату, співаючи побожний гімн "Do serca Jezusa"[61] (їй хотілося взагалі співати, та напроти такого свята не годилося співати її звичайних веселих пісеньок), але, глянувши на Дарку з вінком у руках, урвала спів і залилася сміхом.

— Ой, панно Юзечко, прошу подивитися, що вона зліпила! Якесь чепірадло!.. Нащо ти переводиш зілля? Хто тобі позволив? — звернулась вона до Дарки вже без сміху.

— Та нічого… нехай… — прожебоніла Юзя і, почервонівши до болю, схилилась, немов пишучи.

— Чи то панна Юзечка дозволила їй?

Юзя промовчала. Зате Дарка обізвалась.

— А що там дозволяти? Або то мало того зела на городі? Чи ж я не збирала розхіднику так, як і ви? ще й більше!

— Ну, ну, мовчи-но ти! Роздерла губу від уха до уха! То казала: "Не маю часу", — а тепер стала собі та й стоїть, а робота нехай почекає! Я цьоці поскаржуся!

— Не вельми я боюся вашої цьоці! — одрізала Дарка, проте кинула недоплетеного вінка на стіл і вибігла геть.

— Нащо було так?.. Нехай би собі… — несміливо прожебоніла Юзя.

— Ай, я не зношу таких грубіянок! — палко заговорила Зоня. — Та й пощо їй тут бути? Якби ще яка порядна чистенька дівочка, а то — з курної хати!

— Відки Зоня знає, з якої вона хати?

— Але ж прошу! Таж від неї за милю чути стухлим димом! Фе, аж досі чую, — Зоня помахала хусточкою в себе перед носом, далі відчинила настежи вікно і викинула в нього Дарчин вінок. Дарка те бачила, бо власне білила стіну близько вікна.

Юзя сиділа, одкинувшись на стільці, склавши руки на колінах, і нерухомо дивилась у вікно.

— Панна Юзечка вже всі папірці надписала?

— Всі.

Короткий і приглушений тон того "всі" стривожив Зоню: вона ще не чула такої нотки від Юзі.

— Чому ж панна Юзечка не плете віночків? — запитала Зоня, немов запобігаючи ласки.

— Так.

— Але ж прошу сказати чому?

— Бо Зоні не сподобається, і Зоня викине за вікно. — У Юзі вже тремтіли губи, і голос ледве проривався, так що той ущипливий тон, яким вона хотіла це промовити, зовсім не вдався, а вийшло жалібно, плаксиво, зовсім по-дитячому.

— Панна Юзечка гнівається на мене?

Юзя вже не мала голосу відповісти.

Зоня заглянула їй в лице, Юзя спустила тремтячі вії.

— Панна Юзечка гнівається на мене, на свою Зоню? І за що ж? За тую хлопку? Хіба ж не правда, що з курної хати всі речі димом відгонять? Чи ж я винна, що я не зношу диму? І що ж я тій дівчині зробила? Що не дуже гречно заговорила? Таж вона предці не граб’янка!

Юзя таки здобулася на голос.

— Fräulein Therese казала, що треба бути гречною до всіх, навіть до челяді. Вона казала, що так поводяться всі аристократки. Хіба ж ні? Зоня повинна те найліпше знати, бо Зоня виховувалася з граб’янкою.

Зоня злегка почервоніла, але ще завзятіше заговорила:

— Ніхто не може бути гречний до грубіянок. Чи панна Юзя вважає, що кожна хлопка має право мені як хоче говорити, а я їй повинна гречненько кланятись за те?

— Але ж Дарка Зоні перша не зачіпала, — тихенько і немов не Дарку, а себе виправдуючи, сказала Юзя.

— Було послухати, як вона говорила зо мною ще спочатку! Я її кликала, як добру, а вона мене мало не з'їла! І перед всіма хлопками, аж мені встид було!.. А панна Юзечка забула, як те оприскливе дівчисько визвірилось, коли я хтіла піти по парасольку?.. Та що маю говорити? Панні Юзечці то все одно. Нехай бідну Зоню хто хоче ображає, панна Юзечка ще й гнівається, що вбога сирота Зоня не вміє бути гречною, як граб'янка. А як же було Зоні брати приклад в граб'янки? Перед граб'янкою всі на пальцях ходили, а Зоньку годували штурханцями по кутках, бо за неї ніхто не вставився б. Зонька мусить все од всіх приймати, на те вона бідна…

— І Дарка ж бідна, Зонечко, — благальним голосом промовила Юзя.

— Чим вона бідна? Має хату, до роботи звикла, має батька-матір, має завжди де притулитись. А я? Все на ласкавім хлібі, все під опікою, все по чужих кутках, нікому не потрібна, сама одна на цілім світі, ніхто мене не любить… Нащо мені жити?.. Ох, Боже, як би я хотіла вмерти!.. Боже, Боже!..

Зоня вже плакала справжніми сльозами.

— Зоню, Зонечко! — кинулась до неї Юзя. — І як можна так казати? А я ж? Я ж люблю Зоню, як рідну, як сестру! Зоня ж моя єдина, єдина приятелька! Хіба ж Зоня вже не вірить? Зоню! Зоню! — Юзин голос бринів розпачливо, вона стала на коліна і обняла Зоню за стан. Зоня припала обличчям до волосся Юзі.

— Я вірю… тільки… мені жаль… так жаль… бо панна Юзечка гнівається…

— Ні, ні! Я не гніваюся, не гніваюся! Я прошу Зоню не гніватися на мене! — Юзя в пориві каяття і любові взяла Зонину руку і притулила собі до уст.

— Панно Юзечко! але ж... — і Зоня стиснула в обіймах Юзю, а та ревне розплакалась, силкуючись поцілувати Зоню.

Раптом стукнуло вікно. То Дарка наблизилась підбілювати коло луток. Крізь причинену шибку глянуло її обличчя, поцятковане вапною, біле, аж страшне, як маска.

— Чого ти? Що тобі? — озвалися враз обидві панночки злякано.

Дарка нічого не відповіла, тільки так шпарко-завзято замахала квачем, що й шибка хутко забіліла не згірш від її обличчя.

Панночки зібрали зілля і пішли довивати віночків на веранду. Потім вони довго ходили по садку, аж поки стемніло, бо мама дозволила Юзі не вчити завданків проти свята. Зоня розповідала різні смутні пригоди з своїх дитячих літ. Юзя до сліз проймалася ними, стискала Зоні руки, присягалася, що любитиме її "завжди, завжди, до самої смерті", а вкінці взяла слово, що Зоня казатиме на неї просто "ти" і "Юзю" або "Юзечко", тільки вже без "панни". Зоня довго відмагалася, потім згодилася так говорити, тільки на самоті, бо інакше старші гнівались би на неї.

Теє "ти" було першим спільним "секретом" межи ними. Сидячи за вечерею, вони обмінювались таємничо-радісними поглядами, а потім, як були вже самі в своїй кімнаті, Зоня сказала Юзі:

— Візьми, Юзечко, книжку. Ти будеш молитися, а я повторятиму.

Юзя поцілувала її довгим-довгим поцілунком, і того вечора душа Юзина була в раю, там, де "лілія чистості" і "джерело святості" вабили її до себе. Зониним голосом: "Kyrie eleison! Christe eleison!.."

Лежачи в ліжку, вже от-от засипаючи, Юзя раптом здригнулась. Ох, то ж, певне, Дарка приходила по спідницю і дарма простояла під вікном, хтозна як довго!

Юзя даремно турбувалась, — Дарка по спідницю не приходила.

V

Відколи Зоня з Юзею перейшли на "ти", в їх приязні непомітно, але хутко сталася зміна, і хоч Юзя не сміла навіть сама перед собою скаржитись на ту зміну, але душу її мулило вже не одно, а два почуття, однаково тяжкі, хоч знов-таки однаково невиразні, не окреслені словами. Тепер Юзі часто спадало на думку, що Зоня таки не забуває ніколи, що вона "велика" і тільки "з ласки" товаришує з "малою" Юзею. Ну, не дуже малою, бо Юзі вже п’ятнадцятий рік пішов, а все ж вона ще в короткій сукні ходить і "не знає" багато такого, про що, каже Зоня, всі дорослі панни знають. А що ж то за приязнь, коли одно щось знає, а другому не каже? Але ж хіба Зоня не присягалась, що вона не має ближчої, дорожчої приятельки над Юзю? Ще недавно присягалась пам’яттю своєї небіжки-мами. "То, може, недавно так і було, — думалось Юзі, — а сьогодні, може, воно вже й не так?" Юзі треба було щодня, щогодини доказів приязні від Зоні. Юзина приязнь була неспокійна, забаглива. Вже зникло те почуття тихого відпочинку, що було в першу зиму по приїзді Зоні. Юзя не любить, що до Зоні стала ходити фершалова сестра панна Октуся, Зонина ровесниця, чорнява, повновида, з таким "противним" блискучим, мастким волоссям і з "коров’ячими" очима. Зоня сама рідко ходить до Октусі, бо Юзя кожен раз плаче від того. Ах, нащо було Юзі показувати перед Зонею ті сльози! Тепер нема потіхи, як Зоня й не ходить до нової товаришки, бо якби ж то вона "сама" не хотіла, а так, з примусу, — що то варте? Може ж, вона сама й хоче, тільки не сміє або "щадить" Юзю? І Юзя неможливо обридала Зоні то домаганням "правди", то каяттям за свої "kaprysy i grymasy"[62], то благанням, щоб Зоня її "хоч трошки-трошечки любила". Зоня збувала її сміхом, але, одвернувшись, кусала губи з досади і ждала Октусі "jak zbawienia"[63].

Юзя здебільшого виходила з хати, коли з’являлась Октуся, але довго не витримувала осторонь і знов наверталась. Кожний раз їй здавалось, немов панни укривають або змінюють розмову, як вона увійде, але впевнитись у тому вона сама не могла, а Зоня казала… Ох, Юзя не мала певності в тому, що Зоня казала, таки не мала, хоч і картала себе за те, хоч і щоночі (коли Зоня спала) лежала крижем на голій підлозі на ту "інтенцію", щоб Бог їй дав певність і щире довір’я до приятельки. Юзя знов набула собі пропасницю тим лежанням, а певності й довір’я таки не було.

І Юзя не видержала: підійшла одного разу під двері й підслухала, от так-таки просто, "простацько" підслухала, "як покоївка", — корила вона себе в думці. Крізь шум своєї стурбованої крові в вухах вона почула приглушений грубенький сміх Октусин, далі Зонин поклик: "Пан Фелікс? Ах, чи ж то може бути?! Ха-ха-ха! Ото добре мати такого брата!.. То як, як?"

Октуся щось впівголоса проказала, потім вони обидві заспівали на голос краков’яка такий діалог, ніби між "панєнкою" і її "кавалером", що в Юзі серце тіпнулось і завмерло. Брудні натяки в пісні ставали все виразнішими, а в Юзі очі все ширшали, ширшали, немов до неї наближалося щось несподіване й страшне, а вона не мала сили одвернути очей від нього.

Дівчата скінчили пісню і знов заляглися сміхом. Юзя стрепенулась і мов не своєю силою влетіла в кімнату задихана, тремтяча, мов від холоду, а разом з тим червона, розжеврена.

— Що ви співаєте? Нащо це ви співаєте? Що це? Як ви можете?

— А панєнка як чула, що ми співали? — спитала Октуся, прижмуривши не то хитро, не то безсоромно карі очі.

Зоня в першій хвилині змішалась, а потім шпарко підвела голову і глянула просто на Юзю.

— Ну, і що ж? Співали! Ми ж не знали, що нас може підслухати хто-небудь недорослий, а дорослим то нічого не шкодить.

— Авжеж, — підхопила Октуся, — от нехай-но панєнка вбере довгу сукню, то признає нам рацію. А зрештою, до того не конечне довгої сукні треба, то як для кого…

Юзя дивилась на неї безпорадно. Зоня смикнула Октусю за рукав і з прикрістю мовила до Юзі:

— Найліпше було б не підслухувати наших секретів або не зражатись ними, а так одно з другим не йде! — Тут Зоня взяла шиття і почала гаптувати, вже не дивлячись на Юзю.

— Октусю, — звернулась вона до товаришки, — чи добре так буде отаке Z на хусточці, чи, може, воно завелике?

— Трошки завелике, для панни треба менше — скромніше якось виглядає. Якби так ще для mężatki[64].

Юзя, похнюпившись, тихенько вийшла з хати. Панни мов і не помітили того, проте Юзі здалось, як вона вже була за дверима, що которась панна приснула, втримуючи сміх. Юзя спинилась і завмерла, прислухаючись, але нічого більше не почула і подалась далі.

Юзя пройшла через садок вузенькою протоптаною стежечкою геть до вільх коло тину — на те місце, де колись вони з Даркою сходились на розмову, — лягла у високу траву ницьма, лицем на долоні, і лежала тихо-тихо. Їй неначе ніяково було дивитись на думливі, поважні вільхи, на малу водицю, що бігла з лісу в ставок, їй немов не хотілось зустрітися поглядом з блакитними очицями незабудок. Вона не плакала, тільки

дрібно тремтіла і почувала всередині якусь прикру порожнечу, якусь омлілість у всім тілі. Вона хотіла не думати про те, що тільки зараз що почула... Такі погані, такі бридкі ті слова, тая пісня, те все... Нащо, нащо було слухати теє? Тепер Юзя не така, як була, не така, і ніколи вже не буде такою! Господи, ліпше ніколи не бути дорослою!..

Крізь стулені Юзині пальці почали протискатися сльози дуже помалу. Юзя не кривилась, не хлипала по-дитячому, як звичайно, вона ледве сама завважала, що плаче. Сльози мовби не з очей лились, а з глибшого якогось джерела.

— Не хочу! не хочу! — хрипло вимовила Юзя вголос, підвелася і, стоячи навколішках, зняла руки вгору. — Боже, найсвятіша Діво! Я хочу все забути!.. Діво Пречиста, зроби цеє чудо!

Крізь вільхове листя пробився промінь сонця, і в Юзі раптом заграли золоті стрілки в очах, — то сонячне світло переломилось у невисохлих краплях сліз на віях... Юзі то здалося "знаком з неба", початком чуда.

Заспокоєна Юзя вернулась додому, але не до Зоні, а до салону, де були старші. Помогла бабуні набрати на дротики спущені вічка в панчішці, дідуньові прочитала карток з десять дуже нудних "мемуарів", таткові заграла мазура "На смерть Конарського", з мамою поговорила по-французьки. Була така "гречна", що справді заслугувала на всяке чудо.

Але чуда все-таки не сталося.

Того ж таки вечора, лежачи в ліжку і дожидаючи Зоню з гостини від Октусі, Юзя все згадувала, все думала про те, що була сподівалась забути. І мучили її жаль, відраза і злість до Зоні і гнітили душу присяги на вічну приязнь до "бідної сироти".

— Невже я зраджу її так, як зрадила Дарку? — це Юзя вперше сама перед собою зважилась назвати свою зміну до Дарки зрадою. — Так, Дарці ж я не присягалась, справді ж, нічого не обіцяла, а Зоні перед олтариком заприсяглась! Яка я недобра, яка зрадлива!

Як Зоня прийшла, Юзя зробила їй "сцену". Юзя чула, що Зоню проводив додому фершал, молодий пан Фелікс, і почала гірко докоряти Зоні, що вона зраджує приятельку для кавалера.

Напівроздягнена Зоня сіла коло Юзі на постіль і зашепотіла, затуляючи їй вуста рукою:

— Тихо, тихо! Ще старші почують… Ну, Юзечко, не будь же дитиною! Хто ж рівняє приятельку до кавалера, а кавалера до приятельки? Бачу, що справді ліпше вже тобі все розказати, а то ж це чиста кара Божа!

Зоня лягла коло Юзі, поклала її голову собі на плече, обняла голими руками її худеньку постать і пригорнула до свого теплого, повного здоров’ям тіла. І все розказувала, розказувала… Юзя слухала, розкривши в темряві очі й уста, і їй чулося, немов серце її б’ється десь уже в самому горлі, аж дихати заважає…

Заснула Юзя вже аж тоді, як біла грубка зовсім виразно виступила з темного кутка, а над образом Матері Божої можна було одрізнити в вінку червоні квіти від синіх. Прокинулась Юзя дуже пізно, з важкою головою, з тупою нудьгою на серці. Зоня вже була вбрана й відмовляла "różaniec"[65] перед образом. Юзя мляво і недбало одяглась, одчинила вікно і сіла край нього, бездумно дивлячись у простір.

— Чому ти, Юзечко, не молишся зо мною? — обізвалась Зоня.

— Нехай потім… я ще не вмивалась, — в’яло протягла Юзя.

— Ну, то вмивайся скоріш.

— Н-не хочеться, — криво потягаючись, так само протягла Юзя.

Юзя поклала голову на підвіконня і безвладно простягла вздовж його одну руку, а другою накрила голову.

…Ой ти, дівчинонько хорошого строю,

Берися за вила, ходімо до гною!

Зоня і Юзя здригнулись від цього несподіваного співу, що знявся десь посеред кущів малини.

— То та дурна Дарка! — мовила з прикрістю Зоня. — Цур їй, аж злякала! Вже ж і пісня делікатна: "…ходімо до гною"! То так хлопський кавалер свою даму запрошує. Ото чистенька пісня! аж пахне!

Дарка не чула тої критики і вигукувала собі далі умисне грубшим голосом від натурального, по-поліському:

Ой ти, дівчинонько, роби, не роби,

А прийде неділя, хороше ходи!

Дарчина голова в червоній хустці красніла серед темно-зелених кущів, як велика ягода. Пісня замовкла, либонь, уста у співачки зайнялися іншою роботою. Дарка збирала малини панам на конфітюри, — ну, то вже, певне, й собі брала якийсь відсоток натурою на місці.

Прийшла пані Качковська і кликнула Зоню помагати перебирати ягід, бо то "робота до нескінчення".

Юзя лишилася сама і все не рушала з місця.

Дарка завела весільної. Там були всякі дива: і "віночок з перлами", і "терен, золотом перевитий", та все те якась "Мар’юня" покидала для свого "Іванка", бо полюбила його, "як душу". Дарка співала те все так бадьоро, голосно, завзято, відбиваючи кожне слово так само, як і ту пісню, де хлопець дівчину закликав іти до гною.

Юзя, слухаючи, почала усміхатись. На хвилину сталося чудо: Юзя таки забула вчорашній день, і сю минулу ніч, і все. Їй зробилося весело: вона завважила, що сьогодні було і гаряче і разом з тим легке повітря, що пахло малинами і місячною рожею, і так се було просто і мило, дуже мило. Юзя хутенько вмилася, освіжила голову і стала коло вікна, вихилившись трохи з нього та спираючись на руки.

З-за кущів уявилась височенька, але тонка Дарчина постать. Сухорляві, але міцненькі руки держали на плечі великий кошик, повний малин; з-під закачаних по лікті рукавів видко було, як мускули на руках нап’ялись, мов пружини, ще зовсім дитячий стан, тісно вперезаний вузенькою крайкою, одкинувся назад, і через те вся постава здавалась гордою, а лице від легкої напруги було поважне і зовсім "доросле". Дарка вже не співала і мовчки підійшла стежкою попри Юзине вікно.

— Добридень, Дарко! — весело привіталась до неї Юзя і хотіла щось спитати, але Дарка поважно відповіла: — Добре здоров’я, — і, не спинившись, не глянувши на Юзю, подалась тою самою ходою до кухні.

Юзя знов сіла, схилила голову на підвіконня, — в голові знов стало важко, мов після чаду, і почало думатися щось безладне. Десь далеко, в кухні, Зоня заспівала краков’яка, слів не можна було розібрати. Як нитка з кинутого з рук додолу клубка, хутко-хутко почали розмотуватись у Юзі в думці спогади про вчорашній день, минулу ніч… Чудо вже зникло…

— Юзечко, чому не йдеш до гербати, дитинко? — запитала бабуня, увійшовши в кімнату.

— Зараз іду, — відповіла Юзя, цілуючи бабуню в руку і в плече.

— Ти сьогодні заспала, koteczko[66]. Чи вже молилась?

— Уже, — тихо мовила Юзя, спустивши очі в землю.

— Ти щось неначе знов хвора. Випий, серце, хіни перед гербатою.

— Добре, бабуню, я вип’ю, — і, покірно похиливши голову, Юзя пішла за бабунею до їдальні.

VI

Чуда не сталося, але сталося багато іншого, поки Юзі скінчилось шістнадцять літ. Найголовніше — розлука з Зонею. Раптова, несподівана, жорстока розлука. Юзя сама не знає, як вона пережила теє. Очі їй днів три не висихали від сліз перед Зониним від’їздом. Вона благала усіх родичів навколішках, цілуючи руки, обіцяючи все можливе і неможливе, аби Зоню не відправляли з двора. Але родичі були невблаганні: так мусить бути; то конечне і для неї самої ліпше, — от і все, що почула Юзя. Ні слова пояснення ні від кого. Юзі так-таки ніколи й не сказали причини від’їзду Зоні. Юзя питала і Бронка, що приїхав на вакації додому тижнів за три до того нещастя. Бронек — веселий, моторний гімназист — здвигнув плечима, помахав паличкою, посвистав, кинув сестрі недбало: "Найліпше спитай її саму, може, скаже!" — і пішов собі, поспівуючи "Ja kawaler, a ty wdowa"[67] з дуже веселою приспівкою "trom drita, trom ta drita"… А Зоня на питання Юзині відповідала тільки слізьми, наріканням на свою сирітську долю, на жорстокість якихсь "людей без серця" (але не Юзиних родичів) і говорила щось таке, чого зовсім ніяк не можна було зрозуміти; перед панами мала упокорений вид, а тітці своїй не сміла в очі дивитись. Качковська не дала Зоні на прощання і руки своєї поцілувати, а Качковський, заїхавши з возом-драбиняком перед офіцину (остатні дні Зоня вже там жила, а не з Юзею), не ішов, як звичайно, у хату сідати перед від’їздом, "щоб усе добре сідало", тільки крикнув з воза на Зоню:

"Ну, то йди вже! Коні не стоять!" Бліда, сплакана, зав’язана хусточкою, Зоня сіла, згорбившись, на візок; робочі коні сіпнули, і Зоня проїхала повз гурт цікавої челяді геть з двора і зникла в сірій куряві. Юзя лежала в своїй кімнатці і без пам’яті ридала.

Але дивно, Юзя не довго тужила. Либонь, уся туга занадто невтримливо, раптово вилилася заразом, і надалі її не стало. Хутко настав час, коли Юзі треба було нагадувати собі, щоб думати про Зоню рано й вечір при молитві, як то вона обіцяла, розлучаючись; прийшлось навіть вузлики на хусточці зав’язувати, щоб не забути. Листи ж не писалися; Юзі якось зовсім не було чого писати до Зоні, хоч сказати знайшлось би чимало. Юзя писала листи ще зовсім по-дитячому, самими фактами, та й тих не вміла склеїти докупи інакше, як словами "i donoszę tobie"[68], — се її саму дражнило, — і так ні один лист до Зоні не був ані скінчений, ані посланий. А Зоня, певне, не посміла обізватись листом перша.

Та й не було коли Юзі розпливатися в спогадах та жалощах. Приїхала нова вчителька-француска ("ліпше пізно, як ніколи", зважено було в родині), і зовсім вона не була така страшна, як Юзя собі уявляла; навпаки, — весела, привітна, цікава, трошки насмішкувата, але "приємна". Юзя почала надолужувати "ходом поспішним" прогалини в своїй науці й вихованні. Наука хутко дійшла до того вищого ступня, що Юзя робила вже тільки ті орфографічні помилки у французькому письмі, які робила сама вчителька, колишня продавщиця в великому Magazin de Louvre. А що музики, рахунків та інших наук Юзя набувала і перед тим, спочатку дома, а потім їздячи тричі на тиждень у повітове місто до одної "дипломованої" панни, то їй і небагато бракувало до повної панянської "едукації". Виховання теж багато посунулось наперед: тепер Юзя вже твердо знала, нащо й пощо треба вчитися, а власне, "щоб уміти показатися в товаристві, щоб не сміялися люди, щоб бути не гіршою від інших і щоб інші навіть заздрили". Для чого ж це все було потрібно, їй не казали, та вона й так догадалась. Юзя тепер вже багато чого догадувалась без наївних і настирливих питань. Француска докінчила Юзине виховання, почате під Зониною орудою, докінчила і самохіть, і

несвідомо! Все служило за підручники до "науки життя". Перш усього вся власна особа mademoiselle Lucie[69], шнурована, глянсована, фризована, уроча своєю паризькою неподільністю штучного й натурального в найменшому рухові й слові; навчали й книжки, ті, що ніколи не давалися з рук в руки, але завжди лежали або під подушкою, або в незамкненій шухляді в учительки. Юзя навчилася читати ті книжки теж поспішним ходом і то так, що ніколи нікому не наверталася на очі з таким "підручником". Яким наївним здавалося їй тепер те нескладне АВС Зониних та Октусиних краков'яків, перейнятих від пана Фелікса! Як та бідна Зоня мало знала! Та що може знати панна, коли вона не вміє по-французьки і навіть Прево не може прочитати в оригіналі? Правда, і в цій новій науці життя все ще зоставався якийсь таємний куточок, завішений поетичним напівпрозорим серпанком; він вабив, але вже не лякав Юзю. Вона вже не хотіла чуда повороту до дитячої несвідомості, — ні, навпаки, вона прагнула швидше пізнати на ділі те життя, описане так повабно в книжках. Хоч би вже швидше тії 16 літ кінчались! Тоді, казав татко, вони поїдуть на зиму до Варшави (бабуня з дідуньом лишаться на господарстві), і мама вивезе Юзю "в світ", на той оспіваний, обмарений "перший бал"... Юзя вже знає прелюдії його, бо m-lle Lucie намагалася, щоб її повезти на кілька дитячих вечорків до міста, — метка француска уважала, що Юзине виховання було досі trop isolée[70]. Після тих вечорків Юзя не раз по ночах не спала, думаючи про "перший бал", справжній бал, для дорослих... Чи діжде вона тих шістнадцять літ?!

Шістнадцять літ таки скінчились! Сьогодні, сьогодні Юзині роковини! Скільки буде гостей, яка буде забава! У Юзі тепер багато приятельок, все завдяки тій добрій m-lle Lucie, що вміла підтримати знайомості і згуртувати товариство молодих сусідок, різних сільських панночок. Юзі справили на роковини таку гарну-прегарну білу довгу сукню... Ах, шкода, що вчора цілий день ішов дощ — уже тая проклята поліська осінь! — було б так гарно походити в легкій білій сукні по сухому листі під жовтими й червоними вітами дерев! Десь є такий опис у романі: "Вона була, мов біла душа весни серед руїн умерлої осені..." Ні, все-таки це нічого, той дощ, бо от він уже не йде сьогодні, а татко наказав посипати свіжим піском усі стежки коло будинку і ту довгу стежку, що веде до

альтанки. Он уже Максим і Яків привезли перший віз і зсипали пісок на купу, а Дарка з Улянкою розносять і розсипають його по стежках. Славно буде! Чудово! Який татко добрий!

Дарка з Улянкою хутко звивались, і в Дарки аж хустка з голови зсунулась; вона трохи засапалась, носячи кошиком важкий пісок з воза, а все-таки кожний раз, висипавши пісок на стежку, вона жваво вимахувала порожнім кошиком і підбігцем спішилася по нову ношу. Улянка ж, навпаки, швидше бігла з повним кошиком, згинаючи в три погибелі недолугу постать, а впорожні йшла помалу, човгаючи ногами і безсило баламкаючи руками. Улянка ще тільки починала ту боротьбу, з якої Дарка вже виходила з перемогою. Дарка вже подолала "шіплю", зжилася з півголодом, виросла з "няньки" та "підпаска" в дівчину-робітницю (хоч більш як сороківку за день роботи їй таки не давали) і несвідомо, але живо, цілою своєю істотою тішилася з свого молодого життя, з молодої, але вже загартованої сили, винесеної з трудного дитинства, наче скарб із пожару. Про колишню, ще недавню недолугість нагадував тільки надто тонкий стан та тонкі, хоч і міцні, немов сталеві, ноги з вузькими довгими ступнями — за се її й тепер, як бувало за малих літ, свої й чужі дражнили "тонконогою". Барва її лиця не була й тепер рум’яною, зостався й досі легкий відтінок слонової кості в смуглявім обличчі, щоки не були круглі, в очах не було дівочої легкодумної безжурності, обличчя здавалося вирізьбленим скупою на легкі ефекти рукою думливого артиста, що, творячи красу, зовсім не дбав про неї. Та й мало хто, дивлячись на сю дівчину, тямив, що вона гарна, і не було звичаю називати її так, а проте, хто раз придивився до неї, той пізнавав її скрізь, хоч і сам не міг би сказати, чим відбивають ті неблискучі й невеликі сиві очі від інших сивих очей, чим одрізняється від тисячів таких "створіннів Божих" оця просто русява, не білява й не руда, не велика й не мала, навіть не чорнобрива дівчина. Може, тим, що, дивлячись на неї, здавалось, ніби дівчина ся знає щось таке, чого не знають або не тямлять багато інших, а вона в тому допевнялась і від того дивиться так поважно і просто в очі кожному, без тої звичайної дівочої соромливості, трошки щирої, а трошки й удаваної, що наказує хихотіти й закриватись рукавом прилюдно. Дитиною Дарка часто було дивилась понуро,

спускала очі в землю, насупивши брови, немов шукала на землі щось загублене, або дивилася скоса на того, хто говорив до неї, і морщила лоба та прикривала очі рукою; тепер вона мала звичай здебільшого дивитись просто поперед себе, хоч би перед нею були люди чи просто далекий простір, і здавалося, що її очі були створені власне для такого погляду.

Отак вона й тепер дивилась на Максима, спинившися з порожнім кошиком коло воза з піском. Максим, молодий двірський парубок, подивився й собі на неї і всміхнувся.

— Ну, чого стоїш? Ти, тонконога!

— Або то вже й постояти не можна? — спокійно промовила Дарка, — таж я не коняка.

— Ба, дівчино, — озвався Яків, старіший, жонатий вже робітник, — коли б то ти була конякою, то б мала час стояти так, як от оця, — він ткнув пужалном коня в бік.

Дарка помалу перевела очі з Максима на Якова.

— А ви-те, дядьку, проте стоїте.

— Н-ну, я… Поповозила б ти та попокидала б лопатою оте пісчисько!..

— Диво! Я й глину копала, не то що. А ви-те, дядьку, ліпше тачку притягніть та поможіть з Максимом розкидати пісок, бо так до вечора не вправимося, а дівчина, дивіть, вже й так пристала, ледве лазить. — Дарка показала на Улянку, що стояла, поспускавши руки.

— Потрібно було таке здихля брати на роботу, ліпше б Ярина прийшла, — завважив Максим.

— Ярина не прийде, — коротко й поважно мовила Дарка.

— Нашу Ярину вчора запили, приходили свати од Гаптона, — тоненьким голоском, з дитячою вимовою обізвалась Улянка.

— Ей, чи ж пак? — скрикнув Максим.

— А ти ніби й не знав? — неймовірно спитала Дарка.

— Та що тут будеш знати, коли ганяють тебе, як хорти зайця, то до міста, то по панах, то знов по пісок, то нема відома по що? Геть подуріли з тими менинами, — закінчив Максим значно тихшим голосом, ніж почав.

— Коли веселля? — перебив його Яків, звертаючись де Дарки.

— От, аби заповіді вийшли.

— Спішиться Гаптін!

— А відомо, бо мати йому слаба, та ще вмре, то вже ж тоді не годиться веселля справляти, а хто ж їм буде робити, як стара вмре?

— Правда, — сказав Яків.

— А Ярина ж за його хоче? — запитав Максим.

— А чому ж би не хтіла?

— Правда, — знов сказав Яків, а Максим промовчав.

Всі четверо стояли мовчки й думали.

Втім надбіг "оконом" Качковський з криком:

— Ну, чого поставали? Кара Божа з тими людиськами! От тільки не стій над ними!..

Дарка з Улянкою кинулись до роботи. З поспіху, а то й з перестраху Улянка спотикалась і розсипала без пуття пісок. Качковський вирвав у неї з рук кошика.

— Ей, така мені робота, то ліпше не треба! Вам тільки дарма гроші давай! Максиме, бери тачку. А ти, Якове, будеш з Даркою носилками вдвох носити, поки ще є пісок на возі, — чого дармуєш? Ну, а ти, Улянко, пішла додому, нехай прийде та, засватана!

— Ярина рушники торочить на веселля, їй нема коли, — озвалась Дарка.

— Велике свято ваше веселля! Поспіє з козами на торг. А як не хоче, то забирайтесь собі всі к чортовій матері, я знайду інших! Ще якісь церегелі: одна хоче, друга не хоче. Я вас просити не став. Або нехай Ярина цю мінуту йде сюди, або жадної не тра, сказав раз!

Дарка кивнула Улянці, і та побігла додому.

— Скажи й матері, щоб прийшла! — гукнув їй услід Качковський і звернувся до Максима: — Ага, слухай, як прийде Мартоха, то стане на твоє місце, а ти збирайся до Жабокриків по панней. А ви тут глядіть, щоб до обіду було все готове, — наказав він Дарці й Якову і подався спішною ходою до стайні.

Максим пішов услід за Качковським, досадливо знизавши плечима.

Прийшли Мартоха з Яриною, та й Улянку таки знов привели з собою. Носили пісок і в кошиках, і на ношах, і в приполах, возили в тачках, кидали руками й лопатами, зашурували одежу, запорошили собі очі, аж таки ще до обіду, перед панським другим сніданком, панна Юзя пробігла

мазурковим кроком по довгій жовтенькій, мов золотій, стежці до альтанки, увитої червоним диким виноградом, злегка черкаючи по пісочку довгою білою сукнею.

— По піску навіть ліпше, — зважила вона, — а то мокре пале листя шелестить так смутно… та й сукню може забруднити, покаляти.

І панна Юзя поспішилася до покоїв, бо почали з’їздитися гості, то випадало приймати повіншування й дарунки та припрошувати панночок до кави з усякими присмаками; обід мав бути далеко пізніше і дуже парадний, а потім забави, танці та урочиста вечеря. Юзині родичі не жалували коштів на учту, на ушанування шістнадцятилітніх роковин дочки-одиначки.

VII

Тим часом Мартоха з родиною, вернувшися з роботи, засіли вже до обіду. Ярина сіла поруч з батьком на покуті, їй, яко засватаній, належало чільніше місце в хаті, та й вона вже не виходила з-за столу помагати матері коло печі. Воно, правда, мало що й потреби було в помочі, бо страва була звичайна: житня затірка та картопляні товкмачі з маком, от і все. Але Дарка все ж помагала, то ложки подавала, то хліба вкроїла, раз у раз встаючи з ослона, де вона сиділа проти покутя. Улянка з Іваном сиділи на вузькій лаві, а Пріська, тепер вже опецькувата, мордатенька семилітка, сиділа "по-турецьки" на полу, держачи на руках незвичайно головату й черевату, але тонконогу й тонкоруку Гапку, і носила через її голову собі до рота ложкою страву з миски, що стояла в ногах. Гаряча страва не раз капала на дитину, і тоді Пріська мусила кидати їсти та зацитькувати малу. Жвавій Прісьці обридла така повільна їда, і вона вже крадькома від матері дала Гапці штурханців зо два. Дитина верескнула.

— Та цить ти, бодай ти скопотіла! Цить, нех ти скиснеш! — не втерпіла Пріська.

Мартоха одвинулась від печі, дала потиличника Прісьці, але таки забрала від неї Гапку.

— Я тобі раз казала, не смій мені клєсти дитини, ще, борони Боже, в такий час скажеш! — мовила Мартоха і сіла на лаву годувати Гапку, щоб її вгамувати, — сама здорова, як кобила, та ще й клене, бодай тебе заглумило!

Пріська щось промурмотіла, але зараз урвала, бо мати загрозила:

— Ну, ну, поговори, поговори мені!

Мартоха з усіх своїх дітей найбільше любила "головату" Гапку й не терпіла, як сусідки хитали головами над дитиною та пророкували, що "безмаль з неї нічого не буде, бо в неї ж, кумойко, і переніссячко синє і очі, як у стареї". Гапка була обличчям "викапана" мати, тільки здоров’ям найгірша за всіх; вже третій рік їй кінчався, а вона ледве голову тримала. І Мартоха немов спішилася натішитись сею дитиною і пестила її так, що Пріська з Улянкою аж зненавиділи "мазуху". Мартоха навіть не раз спихала головну господарську роботу на старших дочок, меншим попускала "байди бити", а сама сиділа з Гапкою, то бавлячи її, то лікуючи всякими ліками.

І на цей раз Мартоха через Гапку передала свій головний хатній обов’язок Дарці (знов-таки минаючи засватану Ярину), промовивши лагідніше, ніж звичайно:

— Дарусю, витягни там з печі товкмача… Ага, слухай, там десь від учора кришку горілки зосталося, то подай батькові.

Відколи Гапка прийшла на світ, Мартоха злагодніла до чоловіка.

Через свою хвору мизиночку вона, либонь, навчилася більше жалувати та розуміти і свого нещасного "ядуху" чоловіка. Коли сьогодні

вона дорівняла здорову, колись наймилішу їй за те здоров’я Пріську до "кобили", то в душі їй ворухнулось щось дуже подібне до того почуття, з яким, бувало, Семен бив її саму та докоряв, що вона "от таки, як мур"; тільки Мартошине почуття було ще тяжче.

Семен тремтячими руками взяв "порційку", що подала йому Дарка, мовчки кивнув головою до жінки, на знак "дай, Боже, здоров’я", — жінка так само до нього кивнула, тобто "здоров був, пивши". Спочатку Семен хотів випити маленькими ковточками, щоб продовжити втіху, знаючи, що більш, як одну чарку, вже не дадуть, але не втерпів і вихилив цілу разом і хрипко-голосно крекнув: "а-а-а!". Після вчорашніх "запоїн" йому таки конечне треба було похмелитись, а жінка досі не догадувалась дати, просити ж — Семен ніколи не просив у неї нічого, — цей "гонор" у нього міцно держався.

Який час Семен їв, як звичайно, мовчки, але похмільна чарочка дражнила язика до розмови, тож він таки нарешті обізвався, ні до кого зосібна не звертаючись:

— Так, так... запили ми, знацця, нашу Яринку, а от не видно, як і Дарочку зап’ємо.

— Та мені, тату, ще літа не вийшли! Що ви-те мене заміж випихаєте? — жартівливо обізвалось Дарка, приязно подивившись на батька, немов, усміхнувшись очима. Вона любила, як батько говорив вільно й весело, хоч це бувало тільки тоді, коли він випивав, і то не занадто, бо, сп’янівши сильно, він ставав понурий, і, хоч не бився тепер ніколи, та втискав кулаки і кляв крізь зуби невідомо кого. Дарка часом навіть купувала йому "малу порційку" за свої зароблені гроші, "аби батько поговорили трошки".

— Я тебе, Дарочко, не випихаю, — високим і тихим голосом заговорив Семен, — а тільки відомо: дочки — чужа користь. А літа, хто ж їх відає, чи вийшли, чи вони не вийшли? Про те піп знає. От як піду по метрики Ярині,

то й про тебе попа запитаю, — бігма, запитаю, — думаєш, ні? Ану ж тебе свататимуть-таки тепер, до Дмитра, то треба ж нам знати, що людям казати.

— Нема там чого знати, — обізвалась Мартоха, — бо я Дарки однаково тепера не дам.

— А то чому, стара?

— Чому! Ти ж би й сам подумав: Ярину віддамо, Улянка ще мала та й невдала, ну, та й хто ж мені робити поможе?

— А ми Йвана оженимо, от і невісточка буде! — ще веселіше перечився Семен.

— Вже то за невісткою наживешся! Що невістка, то не дочка. Та й куди, там ще Іванові женитися?

— Хто рано жениться, той не кається, — напосідався Семен; видко, вчорашні запоїни розохотили його до думки про весілля.

— Ет, дай спокій, старий! — розсердилася Мартоха, — аж не хочеться слухати! Та нехай би там хоч і сто невісток було, а я Дарки не дам, бо я без неї як без рук. Пошукай-но ще такої дівки!

Дарка спаленіла. Се вперше мати так виразно похвалила її. Ні, це, власне, не було хвалою, але це більше варто було, ніж звичайне величання матірок своїми дочками. Це мати вимовила вголос те, що Дарка й сама знала і тямила добре, тільки Дарка ніколи не думала, що вибаглива мати коли-небудь це скаже, та ще при всіх.

— Ну, чого розсілася? — звернулась до Дарки мати знов суворо. — Збирай зо стола та поможи Ярині рушники торочити. Батько плете без толку, а вона слухає, якби що доброго!

Дарка всміхнулася і почала збирати зо стола, переглянувшися з Яриною.

Перехрестившись, Семен вийшов з-за стола, постояв трохи, мов хотів ще про щось поговорити, але роздумав і пішов з хати. За хвилину вернувся знову.

— Ага, скажіть ви мені, чого це у дворі такий ярмарок? Все чужі пани їдуть? Таж сьогодні не свято?

— То паннині менини справляють, їй сьогодні шістнадцять літ вийшло, — сказала Дарка.

— Шістнадцять літ… тсс… диви ти!.. А котра з вас старша, чи ти, чи панна?

— Чи ж я знаю? Мамо, як ви-те кажете?

Мартоха трохи подумала, потім сказала.

— А так, що одних літ… день у день! Ще то до пані тую кушерку привозили, та вона й мені щось там радила, бо я таки ледве не сконала тоді за тобою. Так-таки воно є, що ви в один день обидві знайшлися, — і ти, і панна.

— Ей, то треба й нашій Дарці менини справити! — раптом гукнув Іван, що досі мовчки щось стругав. Він встав і пацнув Дарку з розмаху по плечах.

— Одчепися, холєро! — відгризнулась Дарка.

— Ну, ну, ще побийтеся! — спинила їх Ярина, а Пріська захихотіла.

Раптом у хату вбігла чорна, як жук, присадкувата дівчина, Яринина товаришка Мотруна. Вона з розгону підбігла до Ярини, вихопила в неї з рук недотороченого рушника і потягла її за рукав з-за столу.

— Братице, біжімо хутчій до двора!

— А то чого?

— Та чи ж ти не чуєш? О! — Мотруна зняла пальця вгору, і всі почали прислухатись: в покинуті розчиненими двері долітав відгук скрипок та решітки.

— Музики? Де ж то? На панському току? Чого? — питали навперебій дівчата.

— Та то ж пан найняв челяді музики. Менини паннині, чи що… Там такий бал. То ввечері пани танцюватимуть — буде гинча музика, а тепер пан позволив на току челяді танцювати. Та ще, кажуть, старим та хлопцям по порції дадуть, а дівкам кісники роздаватимуть, чи що… Ой, біжімо, мої любойки, хутчій!..

Остатні слова Мотруна договорювала, вже біжучи вулицею до панського току, а за нею поспішала вся родина Білашів. Мартоха навіть і Гапку понесла з собою.

На панській оборі зібралось чимало людей, а коло самого току був правдивий тиск. Проте жвава Мотруна і дужа Мартоха протовпилися-таки наперед, а за ними вже й вся родина Мартошина, тільки Улянка лишилась позаду, бо якийсь парубок одсунув її ліктем, і вона вже не зважилась більше потикатись у натовп, а пішла в куток межи хлівом і стайнею, де малеча танцювала, дрібно кружляючи, мов ті маленькі блакитні й червонясті метелички, що в гарячу пору жнив низько в’ються понад стернею, прудко-прудко.

На току зостався вільним від натовпу вже тільки невеликий круг землі, і на ньому витинали "крутяха" пара молоденьких дівчат, побравшись попід руки, і тройко — хлопець з двома дівчатами, — хлопець посередині, а дівчата, кожна обіч нього, — і він обіймав обох їх за шиї, одну правицею, другу лівицею. Всі троє кружляли трохи важким кроком, не звертаючи ніякої уваги на пару, що не раз налітала на них з розгону. Дівчата були дуже поважні, а парубок здавався гордим від тої постави з піднятими на дівочі плечі руками, усміхався, як переможець, та підморгував товаришам. Музики сиділи високо на соломі; гуркіт решітки слався низом, немов розкочуючись по темних кутках, а дрібчасті перебої скрипки та басолі літали понад людьми і виривалися з клуні вкупі з промінням осіннього пообіднього сонця, що стріляло крізь стіну, де була вийнята одна дилина, і слалося через увесь тік аж до розчинених воріт широкою яскравою смугою, живою від мільйонів блискучих порошинок, що мінились, як дрібні золоті комашки. Світло черкалось об людські голови і яріло в передніх рядах людей на дівочих та молодичих білих, синіх, червоних, зелених та рябих убраннях, що красніли, як весняний цвіт; далі світло гасло в осінніх, темних кольорах чоловічих шапок та серм’яг і шпоринало в старечих брунатних каптанах, "барханках", та "набиванках", що глушили де-не-де ту веселу мішанину барв. Всі дівчата були зав’язані хустками так само, як молодиці, тільки Дарка та "дурна" Грипа були "простоволосі". Дарка любила так ходити, коли не "закручувалась" хусткою, "як мала́", хоч мати сварила, а товаришки дорівнювали до "дурної Грипи". "Не гріх і так, — ще находжуся колись по-бабськи", — казала Дарка.

Пара дівчат, утомившись, покинула танцювати. Мотруна вхопила Ярину під руку і полетіла з нею в танець, сипнувши, навперебій музиці, веселою танцюристою піснею. На пісню обізвався парубок, що танцював з двома дівчатами, тепер уже не вряд, а крутячись по черзі то з одною, то з другою, пускаючи одну й хапаючи другу напереміну; раптом він, держачи одну дівчину, закинув вільну руку поза шию Дарці, але Дарка випручалась, відмовивши: "Я втрьох ненавиджу, загайно так!" Тоді хлопець пустив дівчину, потяг саму Дарку в танець і хутко-хутко закрутився з нею, держачи під руку. Вони не бачили обличчя одне

одного, лівиця лівицю держала, правицею хлопець немов хотів піймати Дарку за стан, вона ж утікала від нього, все вколо, все вколо, а все не випускаючи його руки. Обоє співали навперейми, і пісня Дарчина немов утікала, глузуючи, від пісні парубка. Раптом пісні й погляди зустрілись — хлопець перейняв Дарку за другу руку й заглянув в очі; Дарка урвала пісню, вирвала лівицю і вихром закружляла в інший бік, з іншою піснею, і знов хлопець бачив тільки блискучу плетеницю русих кіс, що немов одбивались від нього тонкими розвіяними кісниками, черкаючи по лиці й примушуючи хлопця одхилятись назад, дарма, що лівиця простягалась вперед, немов шукаючи дівочого стану. Серед прудкого танцю Дарка була така сама поважна, як і другі дівчата, тільки не спускала очей в землю, а дивилась просто на людей. Коли краска вступила їй в обличчя, а волосся потемніло, змокрівши, Дарка, трохи задихавшись, але спокійно, сказала хлопцеві: "Ну, вже годі, пусти", — і він зараз же пустив її та й сам зійшов з круга.

Поки люди "йшли козака", поки поважно, по троє против одного, водили "чумака", Дарки не було видко. Вона трохи потопталась в "вальці" та й знов відстала. Але раптом музики врізали "гречки"; увесь передній ряд людей, найближчий до круга, захвилював колом, побравшися за руки, і зараз посеред кола замайоріла Дарчина голова, кружачи в парі то з парубоцькою шапкою, то з дівоцькою хусткою. Коло важко притупувало в лад музиці, раз по раз чоловічі голоси, розбиваючи жіночий дрібний спів на рівні частки, вигукували "сам п’ю, сам гуляю"… але кінець тої приспівки губився в швидкому диханні гурту, в тупанні кількох десятків ніг та в несамовитому гуркоті решітки. Коло розривалось, випускало одних людей, приймало других і знов оберталось живим колесом; пари єднались, розлучались, двоїлись, число їх росло в очах, вони кружляли і в колі, і поза колом, танець викочувався геть за ворота клуні і викидав деякі пари на двір, на вільне місце, і там вони літали, як буйні пчоли, що відбились на простір з тісного рою. Танець докотився до кутків, де кружляла дітвора, і до призьби коло пекарні, де сиділа стариня; тут музика запалювала гострим огнем невинні дитячі очиці і дратувала безсилі старечі ноги своєю непереможною, дикою

силою. "Сам п’ю!.. Сам п’ю!.." — бухало уривчасто, мов важкі гупання збунтованої крові в жилах.

— Музика, ша! — гукнув раптом голос Качковського, та так зично, що скрипка й басоля зараз замовкли, мов урвали струни, тільки решітка ще загурчала сама, але зараз і її вгамував хтось, сіпнувши решітника за полу.

Танцюристі пари не встигли одразу спинитись, а ще кілька раз окрутнулись, поглядаючи здивовано на музик.

— Ну, годі вам крутитися! — крикнув на їх Качковський. — За панські гроші готові до вечора скакати!.. Ви, мужики, баби й парубки, ступайте на пекарню, там вам сам пан дадуть по порції, а ви, дівки, ідіть до ґанку, перед покої, паннунця вам пам’яткового подарують.

Качковський вимовив се таким самим грубим, начальницьким голосом, яким звичайно давав розпорядок на роботі. І зараз же юрба поділилась на два гурти, — більший сунув до "чорної" пекарні, а менший подався через вулицю на "білий" двір.

У пекарні, на стільці, коло чисто застеленого столу сидів молодший пан (старий не схотів і дивитися на ту комедію, що видумав на радощах його син). За ним на лаві засіло скілька панів гостей і мовчки пересміхувались межи собою.

Качковський спинив юрбу в сінях і почав упускати людей, по одному, по два в пекарню.

Семен Білаш поткнувся було в першу пару, але Качковський визвірився на нього впівголоса:

— Куди лізеш? Чи то нема старших від тебе?

Семен засоромлений сховався в гурт, а якийсь парубок вголос пожартував:

— А відомо, дядьку, по старшині батька в лоб!

— Ш-ша! — зашипів, як гусак, Качковський.

Дехто з молоді приснув, затуляючись долонею.

— Випий, діду, за паннине здоров’я, се вже їй шістнадцять літ скінчилось, вона у мене панна на виданню, — казав тим часом, пан, частуючи старого діда Ляша, що стояв перед паном, спершись на ціпок і притиснувши долонею почеплену на ціпок шапку. Дідова правиця так тряслась, що він на силу Божу влучив нею чарку, та й то розхлюпав половину горілки, несучи до рота.

— А дай, Боже, дай, Боже, — прошепотів дідок, зовсім не дочувши, що саме пан сказав, — дай, Боже, здоров’я і панові, й пані, і паничеві, і… і… — решта слів десь загубилась у кущастій сивій бороді старого.

Ляш хотів поставити чарку на стіл, але рука тіпнулась, чарка впала додолу й розбилась на скалки. Інші діди охнули з остраху, якийсь пан з гостей не втерпів і вголос промовив: — І пощо таку старизну скликати? — Качковський зробив люту міну, але пан, надзвичайно ласкавий з радощів, сказав тільки: — To nic, to nic, to szczęście[71]. Подайте другу чарку.

В тій заметні Мартоха, швиденько ткнувши Гапку на руки сусідці-кумі, промкнулася в двері повз Качковського, що проґавив її нечерговий вихід, вхопила з мисника малу скляночку з зеленого скла, звичайного мужицького "половинника" (Мартоха добре знала, де що стоїть у панській пекарні) і, приступивши до пана, подала йому того половинчика, обвинувши "для церемонії" краєчком фартуха.

— Ось-ось-о, прошу пана, порційка.

— Держи, бабо, — сказав пан і налив Мартосі горілки.

— Дай вам, Господи, і з роси, і з води, — приговорювала Мартоха, кланяючись раз по раз панові низько-низесенько, — щоби-сьте сих менин і на безрік діждали із паннунцею в щасті, в здоров'ї. І дай вам, Боже, із панійкою дочечку до року до вінця благословити...

— Спасибі, бабо, спасибі, дай, Боже! — перебив її втішно пан, думаючи, що "тост" уже скінчений.

Але Мартоха провадила далі:

— І дай вам, Мати Божа, зятейка багатого та й унучечків хороших, та й щоби паннунця в золоті ходили й на золоті їли, та й як золото ясне, щоб так було життя щасне! — Тут Мартоха почала хилити горілку маленькими-маленькими ковточками, кривлячись, теж "для церемонії", але не дуже; потім, лишивши трохи горілки на дні, підкинула бризками вгору, при тому вона не вимовила вголос, як то звичайно, бажання "вибрикувати" панні, тямлячи, що то було б якось незугарно, — кожний же й без слів тямить, против чого теє підкидання. Поставивши чарку на стіл, Мартоха втерлася, далі обережно, мов святощі, поцілувала пана в руку і тихим кроком подалась до дверей, спустивши очі і якось особливо підобгавши губи.

— Чи ба, запишалась, панська підлиза! — шепотіли молодиці. — Думає, підмастила, то вже панська ласка так і спливе на неї "і з роси, і з води"! Аякже!..

Пан обернувся до гостя, що найближче сидів, і промовив:

— А треба признати, що не раз у таких хлопських тостах трапляється якась наївна поезія, щось таке щире, дитяче... Poczciwy ludek[72], якби тільки ніхто його не баламутив...

Пан почастував ще кількох старих. Тії "промовили" далеко не з такою "поезією", як Мартоха, — заїкувались і мимрили. Пан прижмурившись подивився у сіни, — там бовваніло щось багато poczciwego ludku. Пан кивнув на Качковського.

— Слухай, коханку, ти вже тут сам їх дочастуй, бо я…

Пан, не договоривши, передав половинчика економові і вийшов, а за ним і пани-гості. В сінях юрба, душачись до млості, дала панам широку дорогу.

Поки пан з гостями дійшов до білого двору, Мартоха була вже там, у зільнику, перед ґанком. Вона зараз же знайшла в дівочому гурті своїх дівчат і стала поза Даркою й Яриною, держачи на руках малу Гапку (вона встигла на бігу забрати її від сусідки); Улянка й Пріська притулились до неї сами. Поруч з Мартохою стояло ще кілька матірок, то поправляючи хустки на дочках, то перешіптуючись між собою.

— Там, кажуть, такі хороші застяжки даватимуть, геть-чисто шовкові, — казала висока чепурна Олександра Чугаїха до Уляни Гречучихи.

— Ей, де! — відшепнула та презирливо. — Покоївка казала: п’ять грошей локоть. Або то наші пани що доброго дадуть? От, як за напасть…

— Цитьте-но, кумо, генде вже пани йдуть! — перебила її Олександра.

З будинку на ґанок вийшла панна Юзя з панночами-гостями. Незважаючи на довгу сукню, вона здавалась дитиною при дорослих товаришках, — тоненький, нерозвинений стан, маленьке, бліде личко мало нагадували, що Юзя вже "панна на виданні". Всі панночки мали, або намагались мати, безжурний пташиний вираз, покручуючи головками та щебечучи; Юзя теж нагадувала пташку, але приборкану, з прихованою на дні погляду мрією вирватись кудись на волю або в ширшу клітку. За Юзею йшла покоївка з кошиком, повним стрічок, порізаних на рівні, не

дуже довгі кінці. Після панночок з’явились паничі, але не пішли на самий рундук, а спинилися в дверях і почали поверх панянських голів і плечей роздивлятися на дівчат, хто в pince-nez, хто так, прижмурившись. Паничі переморгувались межи собою, але ніякої критики вголос не вимовляли, може, з уваги на панночок. Зате панночки ні на кого не вважали і щебетали, що спадало на думку.

— Чи то все дівчата, чи замужні? — питала одна варшав’янка і, не діждавшись відповіді, засміялась: — Ах, тут же й зовсім маленькі єсть, що ж то за mężatki[73]? О чім я мислю? Але то, що вони всі в хустках, то я думала… Скажіть, чи то тільки в поезіях дівчата-селянки бувають заквітчані? Як то у Міцкевича про вінки — "z róż, lilii i tymianku"…[74]

— Не знаю, як де, — завважила одна сільська панночка, — але тут на Поліссі дуже шпетно одягаються.

— А правда, — докинула друга, убрана з великою претензією, — дивіться, навіть біле убрання на їх негарне.

— Чому? — озвалась несміло молоденька дочка посесора, — як чисте і добре викачане, то…

— Але ж прошу! — перебила "елегантка", — "чисте, викачане", що ж то поможе, як воно з грубого полотна?

— І таки страх нефоремно пошите, — знову умішалась варшав’янка, — не розумію, нащо вони роблять такі вузькі рукава і такі широкі, виложисті коміри, як хомути.

— То, прошу пані Ванди, маринарський стрій, — вкинув, сміючись, панич Бронек.

— Milcz, pan![75] — кинула йому через плече варшав’янка, стреливши очима. — Панове не розуміються на строях.

— Але на чім іншім, — докінчив Бронек, а варшав’янка загрозила йому пальцем.

— Як так, то панська здатність до обсервації даремно пропадає, — завважила, іронічно всміхаючись, чорнява струнка "граб’янка", — бо на Поліссі страшно ординарний тип у селян, навіть у молодих дівчат.

— Вплив клімату й оточення! — з удаваним педантизмом бовкнув Бронек.

— О, то мусить бути дуже неприємно мешкати в такому негарному краю! — сказала варшав’янка.

— А певне! Страх неприємно! — потвердило кілька панянських голосів.

— Але то, може, не скрізь по селах так, — защебетала варшав’янка, — я собі то цілком, цілком інакше уявляла, бо, як я бачила раз у театрі "Wesele na Mazowszu" — то зовсім що іншого, ніж тут, — і строї, і все, навіть не зле, зовсім не зле…

Тим часом дівчата стояли, збившись у гурток, і не знали, що почати. Панна Юзя теж була ні в сих ні в тих. Але покоївка перебила ту ніяковість.

— Чи паннунця кажуть їм по одній сюда підступати, чи нехай я їм роздам, а паннунця подивляться?

— Нехай прийдуть сюди по одній.

Покоївка поставила кошика на ґанку, на поруччі коло Юзі, а сама метнулась викликати дівчат.

— Ну, йдіть хутчій, котора там найстарша чи найменша, а то панна чекають. А баби чого поприходили? — зашепотіла вона до Дарки. — То ж тільки дівчатам даватимуть.

Мартоха почула те і вголос обізвалась.

— То ми, Марисю, тільки-но подивитися прийшли. А я ж і найменшу дівочку принесла, вона ж самейка не зайде, ще ніжки малейкі, — і Мартоха голосно поцілувала свою мизиночку.

— Ну, на таких дівочок ще кісники не поросли! — засміялася покоївка. — Нехай-но перше коси виростуть.

— А воно на шапочку почепить, — облесливим голосом провадила Мартоха, поправляючи на Гапці обшиту барвистими китицями перкальову шапочку. Але Марися вже її не слухала і знов почала кликати дівчат.

— Та йдіть котора! Іди ти, Ярино, ти засватана, тобі годиться перед вести.

Ярина почервоніла й сховалась за Мотруну.

— Ну, то ти, Мотруно! — і Марися сіпнула Мотруну за рукав.

— Ей, бігма, не піду, бігма, не піду, — забурмотіла кидаючи полохливо чорними очима на всі боки.

— Йди ти, Дарко!

Дарка подивилась на Марисю мовчки і не рушила з місця.

— Ото дурні дівки, не хтять іти! — звернулась до Юзі вже розгнівана Марися.

— Та, прошу паннунці, вони не сміють, — озвалась Мартоха, — бо то, відомо, зросло, як у лісі, та й що воно видало? Нехай паннунця будуть вибачні…

Говорячи те, вона крадькома підштовхувала Дарку, щоб та йшла, але Дарка стояла, як вмурована.

— То я вже сама їм роздам, — зважила Юзя і подалася з ґанку вниз по сходах, — Марисю, неси кошика за мною.

І вдвох з Марисею Юзя почала обходити дівчат, наділяючи кожну урізком стрічки. Стрічки були простенькі, з шовкової жички, такої, як на ярмарках по ятках продаються. Багатшим дівчатам ті стрічки були невдивовижу, але вбогі були раді, бо й таких не мали. Юзя, почавши скраю, спершу роздавала всім, і дорослим дівчатам, і малим дітям. Дорослі сами нахилялись і цілували панну в руку, декотрі ще примовляли: "Дзінькую паннунці", — а малих матірки або старші сестри наштовхували, наказуючи: "Поцілуй панну в руцю!" З дорослих тільки "дурна" Грипа не вклонилась і не поцілувала руки. Вона кинула синеньку стрічку додолу і сказала: "Не хочу! Дай красну!" Але "красної" Юзя не дала і пішла далі наділяти інших.

Вже десятків зо два барвистих голів нахилилось до Юзиної руки, але саме як Мартоха виставила свою Гапку через Мотрунине плече до панни, покоївка сказала:

— Прошу паннунці, нехай не дають тим малим, а то дівкам не стане, тут уже небагато зосталося. Мале однаково не розуміє.

І Гапка зосталася без стрічки.

Наділено Мотруну, Ярину, аж ось і Дарчина русява голова з непокритою короною кіс похилилась до білої ручки панни Юзі; запечені від смаги уста торкнули ту руку сухим поцілунком і промовили безвиразно, спокійно: "Дзінькую паннунці". Потім Дарка випросталась і подивилась просто поперед себе через паннину голову кудись удалину.

— А це ж моя Дарка ровесниця паннунці, — не втерпіла Мартоха, — їй же якраз сьогодні сімнайцятий рік пішов.

— Так? — з ласкавим усміхом промовила панна Юзя і чогось поглянула на біле, дуже зашуроване убрання Дарчине, але більш нічого не сказала і, скінчивши наділяння (декому таки не стало), вернулась до ясного гурту панночок.

1 мая 1905 р., Тифліс

44

Панна Тереза (нім.).

45

Юзя! Юзя! Куди ви йдете? (нім.).

46

Дуже цікавої (нім.).

47

Мати Божа! (польськ).

48

Ісус та Марія! (польськ.)

49

Юзя! Юзя! Але де ж ви? Боже милий! (нім.)

50

До розпорядження (польськ.).

51

Сяк-так (польськ.).

52

опіка очі випікає (польськ.).

53

Бідна, нещасна! (польськ.)

54

Незвичайне (польськ.).

55

Дитя (польськ.).

56

Але ж, люба Качкосю, Господь Бог ніколи не забуває про сиріт (польськ.).

57

Метеликом і перепілонькою (польськ.).

58

Господи, помилуй! Хритосе, помилуй! (грецьк.)

59

Боже тіло (польськ.).

60

А слово стало тілом і перебувало поміж нами (польськ.).

61

"До серця Ісуса" (польськ.).

62

капризи і гримаси (польськ.).

63

як визволення (польськ.).

64

Заміжня жінка (польськ.).

65

Молитву (польськ.).

66

Кошенятко (польськ.).

67

Я холостяк, а ти вдова (польськ.).

68

і доводжу до твого відома (польськ.).

69

Панни Люсі (франц.).

70

занадто ізольоване (франц.).

71

То нічого, то нічого, то щастя (польськ.).

72

Поштивий народець (польськ.).

73

Заміжні жінки (польськ.).

74

"З троянд, лілей та тим’яну"... (польськ.).